

1. Ákos, református templom. Nyugati homlokzat a restaurálás előtt, Möller István, 1889

Az ákosi református templom régészeti kutatása

Az ákosi (Acâș) református műemléktemplom régészeti kutatása 1998-ban kezdődött és – az anyagi lehetőségek függvényében – hosszabb-rövidebb megszakításokkal 2005-ig folyt.¹ A feltárások a templom részleges helyreállítását megelőző régészeti kutatásokból, valamint az elvégzett munkákhoz közvetlenül kapcsolódó leletmentésből és régészeti felügyeletből álltak. A templom folyamatos használatban van, ezért, illetve a részleges helyreállítás jellegéből adódóan, az eddigi régészeti feltárás nem lehetett kimerítő és teljes körű, inkább a műemléki kutatás első, azt megalapozó szakaszának tekinthető. Az ásatások nyomán így csak néhány általánosabb megállapítás tehető, illetve néhány részletkérdés tisztázható a jobban kutatott területeken tett megfigyelések alapján.

A megnyitott szelvények többsége a templom északi sarka körül csoportosul, ez a terület csaknem teljesen kutatottnak mondható. Egy-egy szelvényt nyitottunk a templom déli (délnyugati) és nyugati oldalán, három szelvényt az északi oldal nyugati részén, kettőt a templomtól távolabb a keleti oldalon, valamint egyet a templom belsejében (2. kép).² E területeken azonban további régészeti kutatás szükséges.

A templom és Ákos település a Kraszna folyó bal partján, egy alacsonyabb, de árvízmentes háton húzódik. A közvetlen környék legkorábbi térképi ábrázolása valószínűleg az első katonai felmérés során készült.³ A Kraszna folyó itt ér ki a Szilágyság dombjai közül az Alföldre és Ákostól nem messze, északnyugatra, a szomszédos Királydaróc (Craidorolț) határában torkollott be az egykori Ecsedi-ládba. A középkor folyamán itt ágazott el a Kraszna és az Ér mentén Tasnád (Tășnad) és Szalacs (Sălacea) irányába tartó út északra, Béltek (Beltiug), Erdőd (Ardud) és Szatmár (Satu Mare) felé. Ez az előnyös földrajzi helyzet többszörösen is erősítette az itt kialakuló település központi jellegét. Az első katonai felmérés vonatkozó szelvényén már a modern település szerkezete figyelhető meg: a templom Ákos falu közepén, két párhuzamos utca közé fogott telken látható. A közvetlen környéken végzett terepbejárások és régészeti kutatások⁴ arra utalnak, hogy az Árpád-korban a település nem a monostortemplom körül, hanem attól távo-

labb, délre, ugyancsak a Kraszna bal partján, egy kiemelkedő háton húzódott. Ákos mai központjában előkerült leletek alapján úgy tűnik, a település csak a késő középkorban költözött a templom közelébe.

A régészeti leletek, valamint a templom építészeti jellemzői Ákos település és a monostor Árpád-kori eredetére utalnak. Ezzel szemben a rájuk vonatkozó legkorábbi írott forrás viszonylag késői: csak 1342-ből származik.⁵ Ekkor a település neve, *Akusmonostura* utal az itteni monostorra. Az egyetlen további adat 1421-ből származik, ekkor az *oppidum*-nak nevezett Ákos Szűz Mária monostorának kegyuraságát osztatlanul, közös birtoklásban hagyja a Csáky család két tagja.⁶ A XV. század végétől a település kismemesi családok birtokába került, ekkortól a monostor is eltűnik az írott forrásokból.⁷ Közvetlen források híján a monostor és a templom története a patrónus családok történetével, valamint a település birtoktörténetének adataival kerekíthető ki. A gyér írott források miatt megnövekedett szerepe van tehát az épület művészettörténeti elemzésének és a régészeti kutatásnak.

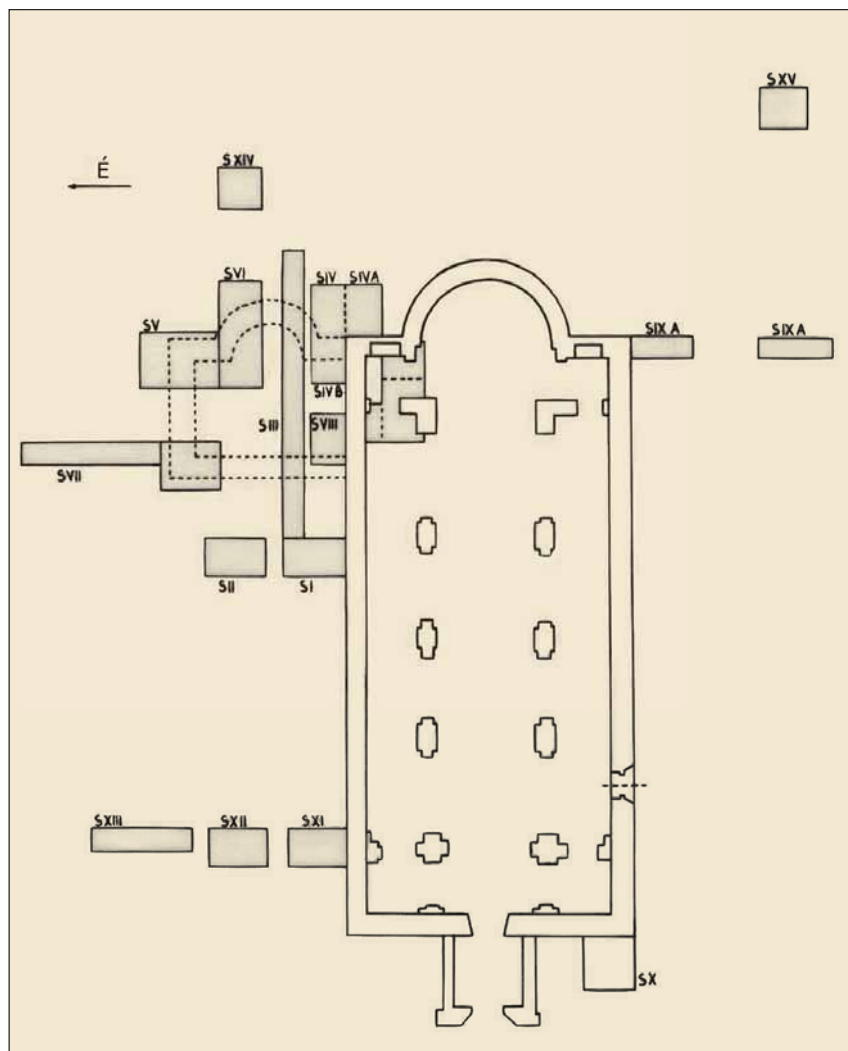
A templomfal külső felületén az eredeti Árpád-kori falazattól jól elkülöníthető a Schulek-féle helyreállítás során megújított falazat. Az elkülönítés alapja a téglák eltérő mérete, színe és állaga, valamint az alkalmazott habarcs eltérő jellege. A Schulek-féle téglák mérete 29 × 14 × 7 cm, színük világos, élénkvrós. A habarcs színe szürkés, erős. Az „eredeti” fázisban keskenyebb, 26 × 15 × 5,5 cm-es, sötétebb vörös téglát használtak, a habarcs pedig fehérebb, morzsolhatóbb. A templom falazatán e két fázis különíthető el, az ásatás megfigyeléseinek többsége ezt hasznosítja.

A templomfal külső felületét a Schulek-féle helyreállítás során változó, a mai járósinttől számítva –40 és –80 cm közötti mélységig, valószínűleg a korábbi falazat megtartásának függvényében újították meg. A helyreállítás ilyen sajátosságai miatt a templom eredeti fázisának alapozása csak kb. –40 cm-es magasságig maradt meg. Az alapozás alja –190 és –208 cm között ingadozik, mindentűnt a sárga, kompakt, agyagos-homokos altalajba ásták bele. Az alapozás alsó részét –90/–100 cm-ig bő habarcs-

ágyba rakott nagyméretű terméskövek alkotják, amelyek között kisebb kövekkel és téglatöredékekkel tömték ki, ugyanezekkel egyenlítették ki a kötömb sorok szintjét. Az alapozás e részén használt habarcs igen morzsolható, kevés meszet tartalmazó homokból áll. Az alapozás –90 cm és –60 cm közötti része szabályos sorokban rakott téglából áll. Itt már jobb minőségű, fehérebb színű habarcsot alkalmaztak. E rész felett következik egy sor nagyméretű, négyszögű, simára faragott felületű kötömb (kb. –40 cm-ig). Az alapozás e három része között nem figyelhető meg padka. A templombelsőben, valamint a templomhoz kapcsolódó kápolna alapozásának jellemzői hasonlóak. A helyreállítás során az eredeti falazatot többnyire az alapozás téglasorokból álló részéig bontották vissza, néhol azonban (pl. az elfalazott északi bejáratnál) megtartották a négyszögű kötömböket. A megújítás so-

rán mintegy 20 cm széles padkát képeztek, a visszabontott falkoronára vastag habarcságyat helyeztek, és erre az új, szabályos sorokban rakott téglákat.

A templombelsőben az északkeleti pillér keleti és északi oldalán egy kisebb szelvény nyitására adódott lehetőség (3. kép). A pillér keleti oldalán a szelvény elérte a szentélyindítást, az északi oldalon az északi hajófalat. Őt, eddig ismeretlen alapozás került elő. Az 1. számú alapozás észak–déli irányú, 1,30 m vastag, terméskőből rakott. Iránya enyhén eltér a pillér szárának irányától. A pillér egyébként ráépül erre a falra, de láthatóan egy későbbi fázisban. A szelvény déli részén az 1. számú alapozás kelet felé fordul és egy vállat képez. Legkézenfekvőbb feltételezés az lenne, hogy egy korábbi templomperiódus alapozásáról van szó, amely nyugatabbra volt, mint a mai szentély. Ellentmond ennek a magyarázatnak, hogy az

2. Ákos, a régészeti kutatások összesítő alaprajza

északi templomfal alapozásával egybeépült (ezen egyébként a külső oldalon sem figyelhetők meg külön építési szakaszra utaló eltérések). Az 1. számú alapozás aljának mélységét a helyszűke miatt nem lehetett megállapítani, ugyanígy a kutatások kiterjesztéséig nem pontosítható a szerepe sem.

A 2. számú alapozás kelet–nyugati irányú, téglából készült, 60 cm vastag. Hozzáépült mind az álló pillérek eredeti, Árpád-kori alapozásához, mind pedig a szentély alapozásához. Ugyanakkor a pillér falzatának Schulek-féle megújítása ráépült a 2. alapozásra. Az alapozás aljának mélysége helyszűke miatt nem volt megállapítható. Ez a fal a mellékhajó legkeletibb szakaszát a főszentélytől egykor elválasztó fal alapozása lehetett, vagy egy később, talán statikai megfontolásból kialakított, utólagos sáv-alapozás.

A 3. alapozás ugyancsak kelet–nyugat irányú és téglából készült ($28 \times 15,5 \times 5$ cm). Eredeti szélessége nem volt megállapítható, mivel északi szélét elbontotta egy újabb beásás (talán a 2. alapozás készítésekor ásott gödör). Megmaradt szélessége 20 és 40 cm között változik. Az alapozás alja észak felé lejt: a déli oldalon -35 cm (három sor téglá), az északi oldalon -55 cm (öt sor téglá). Feltételezhető, hogy ez az objektum egy lépcső alapozása lehetett; a téglaméretek alapján az első, Árpád-kori fázishoz tartozik.

A 4. és 5. alapozás kelet–nyugati irányú, a pillér nyugati oldalán figyelhető meg, ennek meghosszabbításában. Az 5. alapozás kőből készült, és a hajó pillérei alatt végigfutó sávalapozás része lehet. A 4. alapozás három sor téglából áll, méretei: $28 \times 16 \times 6$ cm. Valószínűleg a pillérek közötti sávalapozás (5. sz.) egy későbbi kiegészítése lehet.

A templombelsőben tett stratigráfiai megfigyelések alapján több korábbi padló, járósínt, valamint építkezésekhez köthető réteg azonosítható. A mai padló alatt vastag, laza sóderréteg található kevés habarccszemcsével. Ez alatt egy vékony, tömör habarcsfelszín található, amelynek alja mindenütt megegyezik a falazaton megfigyelhető Schulek-féle felújítás alsó határával (mind a pillérnél, mind pedig az északi falnál és a szentélyfalnál). Ez a felszín szolgálhatott tehát a Schulek-féle munkák járósíntjének és valószínűleg a helyreállítás előtti padlószíntnek felelhet meg. E szint alatt különféle feltöltések és gödrök, illetve kisebb felületen megmaradt padlómaradványok figyelhetők meg. A szelvény nyugati részén a különféle beásások miatt a bolygatatlan talaj -80 és -100 cm között jelentkezik. A szelvény keleti részén, a főszentélyben a helyzet ennél szerencsésebb. A bolygatatlan talaj már a mai padlószíntől -30 cm-re jelentkezik. Itt a bolygatatlan szint felett vékony habarccsík jelzi az egykori járósíntet. E habarcsréteg egyébként megfelel a 3. réteg

3. Ákos, az északkeleti mellékszentélyben nyitott szelvény összesítő rajza

(lépcső) szentély felőli oldalán található téglasor alsó szélének és a szentélyfal alapozási padkájának. Valószínű tehát, hogy ez a réteg a főszentély egy korai járósíntjét jelenti.

A templomon kívül középkori járósínt nem volt megfigyelhető. A stratigráfia alapján feltételezhető azonban, hogy a középkori járósínt igen közel volt a maihoz. A különbség a mai szinthez viszonyítva körülbelül -20 cm lehetett. Erre utal a templom és az északi mellékkápolna alapozásának felső részén megőrződött kőtömbösor, amely alatt nem valószínű járósínt (e szint felett azonban igen).

A modernkori beavatkozásokhoz (Schulek-féle restaurálás és az azt követő munkák) köthető rétegek alatt, korábbi – köztük középkori – feltöltések (sírbetöltések) vannak, illetve több helyen, néhol a mai járósínthez igen közel, a bolygatatlan altalaj fekete agyagos felső rétege jelentkezik. A középkorban keletkezett rétegsorok közül – a temetkezések mellett –, a legfontosabb a monostortemplom együttesét körítő árok és annak betöltése. A V alakú árok északon a templomfaltól mintegy 10 – 13 m-re jelentkezik, délen pedig 7 m-re. Az árok felső széléit az újkori sírok miatt nem lehetett beazonosítani, legnagyobb szélessége $1,90$ m, míg az árok mélység-

ge a mai járósínhez képest $-2,78$ m. A betöltés magját feketeivel kevert sárga agyag alkotja, amely nagyméretű tégl- és kődarabokat tartalmaz. A középkori temetkezések csak az árkon belül találhatóak (az újkoriak viszont az árok vonalán, illetve azon kívül is). A megfigyelt részletekből a templom középkori cintermét körítő, meglehetősen széles (kb. 3 m) és mély (legalább 2,5 m) árok léte következtethető ki, amely a templom korai periódusához köthető. Betöltésére is viszonylag korán, még a középkor folyamán sor kerülhetett, mégpedig egy nagyobb kő- és téglapépület elbontásakor.

A templom északi mellékhajójának legkeletibb szakaszához (tulajdonképpen az északi mellékszentélyhez) egy kisméretű kápolna csatlakozott (4. kép). A ma már nem álló mellékpépületre az északi oldal külső falazatán teljes magasságig megújított falazat utal, de a XIX. század végén a kápolna alapjait Möller István is feltárta a templom restaurálásának előkészítése során. Az általa készített felméréseken jelzi a kápolna alapozását, valamint egy ma már elfalazott (és a falazatban nem megfigyelhető) nyílást is – feltételezhetően a templom és a kápolna közötti ajtó helyét.⁸ A Schulek-féle helyreállítás során a templomfalat itt teljes magasságáig megújították, amely arra utalhat, hogy az egykor álló kápolna felmenőfala azonos (vagy egy kissé alacsonyabb) magasságú lehetett a mellékhajó falával. A kápolna közel négyzet alakú épületéhez kelet felől kisméretű, félköríves záródású szentélyrész csatlakozik. Az épület déli falát a templom északi fala adja. A belső szélessége 7,20 m, hossza – az íves záródással együtt – 6,70 m. Az alapozás szélessége 1–1,20 m között változik (5/A. kép). Az alapozás teljesen összeszórt a templom alapozásával és technikai jellemzői is azonosak, így biztosra vehető, hogy egyszerre építették a templommal. A középkori temetkezések közül csak egy volt a kápolna belsejére eső feltárt területen: egy háromévesnél fiatalabb gyermek melléklet nélküli, téglakeretes sírja. Két további újkori sír, valamint egy – talán a Schulek-féle

4. Ákos, a feltárt kápolna alapozás és a templom észak-keleti sarka

helyreállításához köthető – meszesgödör bolygatta a kápolna belsejét. A betöltések jellege arra utal, hogy a kápolnát még a középkorban elbontották, de pontos keltező értékkel bíró leletek híján ennek időpontja nem határozható meg közelebről.

A templom körül végzett régészeti kutatások során 76 sír került elő. Mindegyikük nyújtott vázas és tájolásuk a templom hosszanti tengelyéhez igazodik, azaz nagyjából keletelt. A sírgödörök mélysége, betöltése, valamint a mellékletek alapján két temetkezési periódus különíthető el: a sírok mintegy egyharmada középkori (XIII–XV. század), a többi újkori (XVIII–XIX. század). A középkori temetkezések a templom déli és nyugati oldalán nagyobb számban kerültek elő, a kápolna keleti részén, valamint a körítőárkon kívül viszont egyáltalán nem. A templom belsejében, illetve a kápolnában egy-egy, ehhez a horizonthoz tartozó sír van (M 40 és M 15). Ezek a temetkezések a mai járósínintől -60 cm, illetve -1 m mélységben találhatóak. Betöltésük fekete föld, téglatöredékekkel és habarcsszemcsékkel, sok másodlagos helyzetű embercsonttal. E horizont sírjai többnyire melléklet nélküliek. Két sír viszont – mindkettő fiatal, három év alatti gyermeké – sajátosabb: téglakerettel készült. Míg a kápolna belsejében feltárt M 15. sír nem tartalmazott mellékletet, az északi elfalazott bejárat előtti, egyébként erősen bolygatott sírban (M 3.) a téglakeret maradványain kívül, a váz nyaki részén egy kis ezüst kereszt, egy sárga zománcozott bronzkereszt (5/B. kép), valamint egy gyöngysor is előkerült. Egy további, az M 18. sír betöltéséből (másodlagos pozícióban, nem a vázhoz köthetően) egy, 1170 és kb. 1200 között vert friesachi dénár is előkerült.⁹ Az előkerült leletek alapján e horizont temetkezései a XIII–XV. századra keltezhetők. A középkori templom körüli temetők szokványos zsúfoltsága itt nem figyelhető meg; ez, valamint a gazdagabb mellékleteket tartalmazó sírok jelenléte arra utal, hogy kiváltságos helyzetű közösség tagjai temetkeztek ide, minden bizonnyal a kegyúri család tagjai. A település Árpád-kori köznépi temetőjét valahol máshol kell keresnünk.

Az újkori temetkezések a templom északi oldalán találhatóak, a templomfaltól távolabb kezdődnek (4–5 m-re) és a mai kerítésig tartanak (lehetséges, hogy néhány a szomszéd telkeken is van). Mindegyikük $-2,50$ és $-2,80$ m mélységig, a bolygatatlan sárga agyagig mélyül, emiatt betöltésük is nagy sárga agyagrögöket tartalmaz. A sírok mintegy felében melléklet is előkerült. Ezek többnyire az öltözet darabjaiból származnak: hajtűk, gombok, vagy a koporsó veretei, szegei, néhol a koporsó elkorhadt maradványa is megfigyelhető. Több sírban textilmaradványok is megőrződtek. Egy férfi sírjában (M 57.) egy posztósvég maradványa, míg az M 75. sír koponyája körül fémszállal kivarrt virágmintás párta került elő. A mellékletek alap-

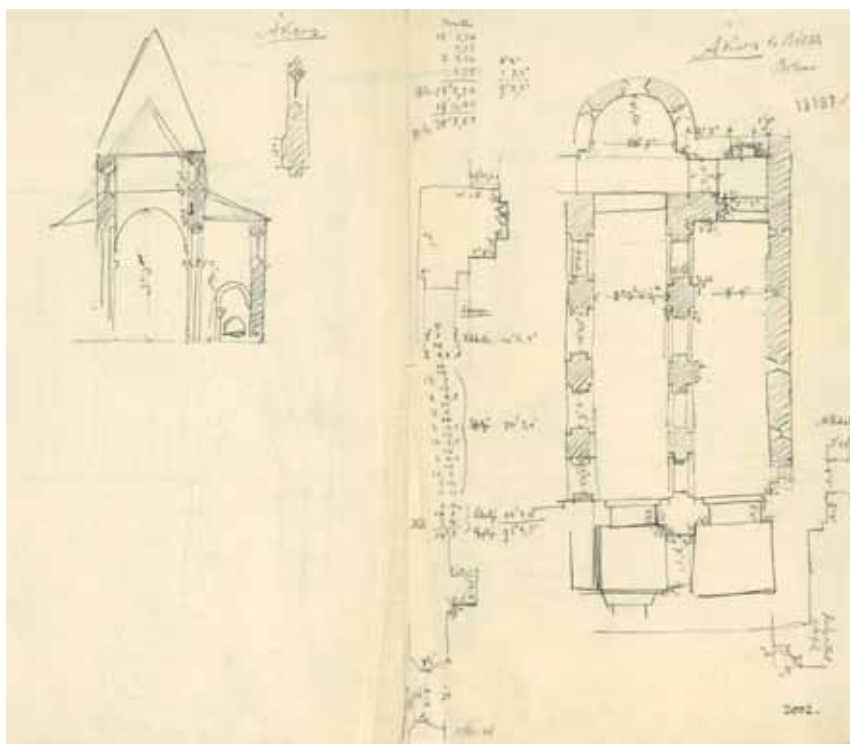
Emődi Tamás

A középkori ákosi templom és Schulek-féle helyreállítása

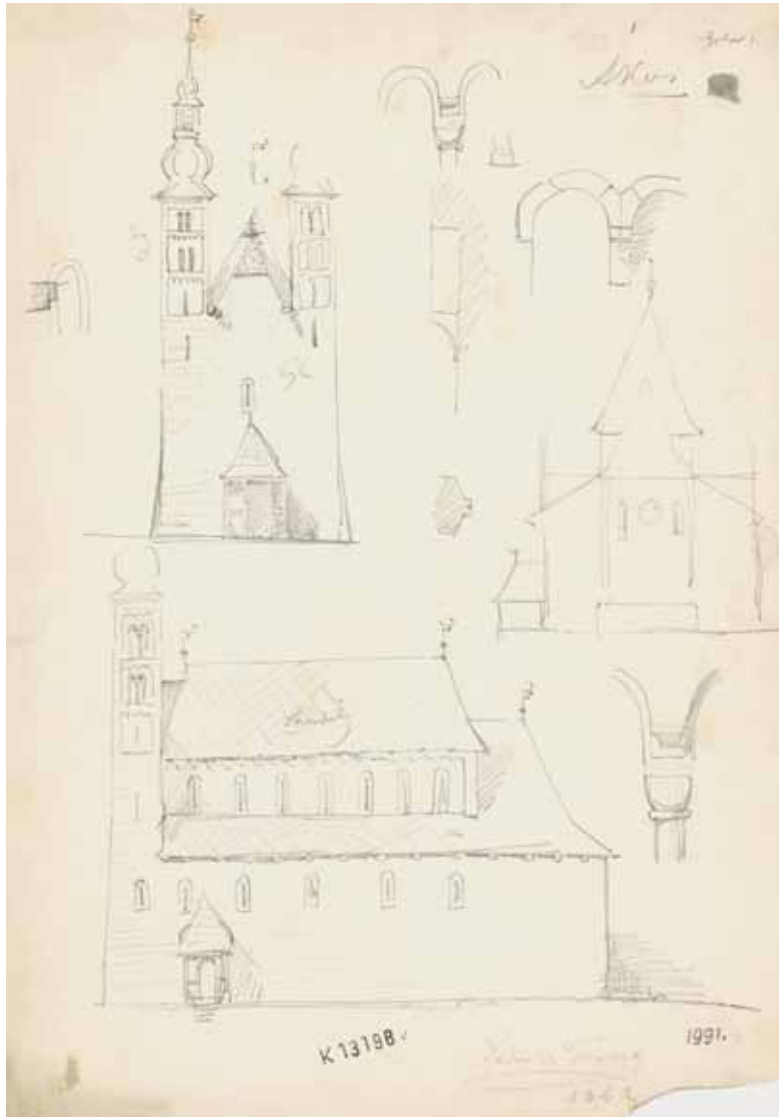
Ákos (Acâș) templomának nem túl bő újabb kori irodalma, ha rendszerezettebben is helyezte kontextusba vizsgálat tárgyát, keveset tudott hozzátenni ahhoz, amit Bogday Tamás majdnem hét évtizeddel ezelőtt rövid tanulmányában megfogalmazott.¹ Nyilvánvaló, hogy az épületbelső is érintő, alaposabb régészeti és épületkutatások nélkül erre nem is lehet sikeresen vállalkozni. A következőkben egy ismert, de kevésbé részletezett témára, az épület átfogó, 1896–1901 közti helyreállításának lefolyására és eredményeire, a középkori állapotot módosító beavatkozásokra igyekszünk rávilágítani, kiegészítve mondandónkat a korábbi állapotot rögzítő ábrázolások és a külső falszövegek elemzésével, megkockáztatva néhány építészettörténeti szempontból hasznosítható értelmezési lehetőség megfogalmazását is.

Schulcz Ferenc pár perc alatt papírra rótt, impresszionisztikus, de a nyugati, keleti, déli homlokzatok és egy részleges alaprajz mellett ablakbélletek metszeteit, egy oszlopot és tégláivet, vagyis a lényegi elemeket megragadó, füzetlapnyi két vázlata² nyitja a templom ismert ábrázolásainak sorát (6–7. kép). Ekkor még állt a két portikusz, melynek a későbbiekben csak lenyomatait említik, a déli mellékhajó legkeletibb ablaka pedig be volt falazva.

Schulcz rajzait leszámítva két, több lapra terjedő rajzsorozat őrzi Ákos átépítés előtti állapotának képét. Az egyik Nagy Virgil 1886-os, illusztratív célú felmérése,³ a másik Möller István 1889-ben felvett rajzsorozata, mely a tervezett helyreállítás előkészítése kapcsán született. Nagy Virgil látványos rajzai első látásra pontosan adják vissza az épület küllemét, hisz olyan részleteket is

6. Ákos, alaprajz és keresztmetszet, Schulcz Ferenc, 1864

7. Ákos, nyugati, keleti és déli homlokzat és részletek, Schulcz Ferenc, 1864

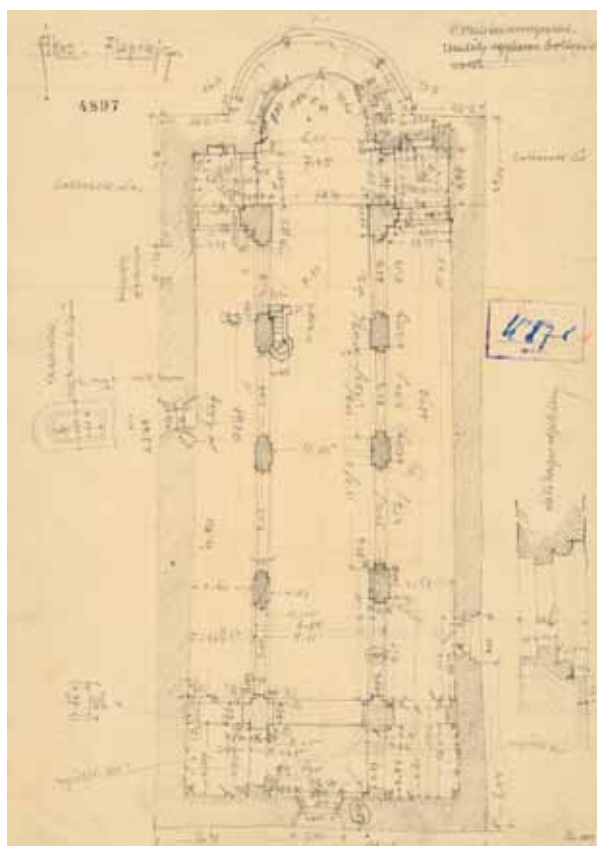
feltüntetnek, melyek nem kínálóznak feltétlenül egy átlagos igényeket kielégítő illusztrációs anyaghoz, ám tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy több hibásan ábrázolt eleme is van a rajzoknak.

A Möller-féle felmérések a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) 1880-as években megélénkülő műemléki állapotfelmérő tevékenysége során készültek,⁴ a 10 helyszíni vázlatot és 3 befejezetlen felmérést, valamint egy hozzávetőleges költségvetést 1895. november 4-én adta át szerzőjük.⁵ Ebből látszik, hogy Möller 1889 után érdemben nem foglalkozott a templommal – leszámítva az 1892-ben készített költségvetését –, s az ákosi kiszállásról csak ez a manuáلسorozat született és

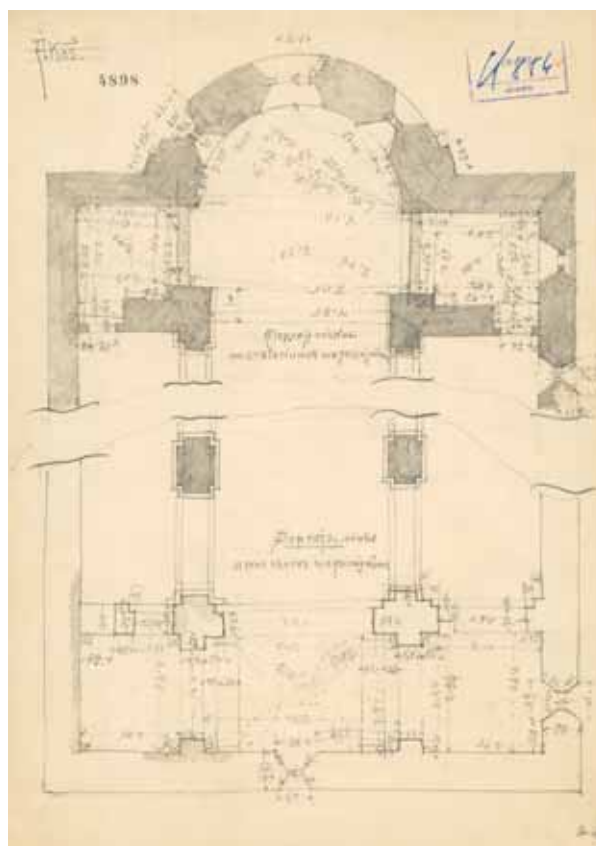
maradt fenn,⁶ melynek értékét alaposágán kívül az adja, hogy olyan részleteket és állapotokat is rögzített, amelyek máshonnan nem ismertek (8–13. kép).

Mindenekelőtt kiderül alaprajzi vázlatából, hogy a karzatalj két szélső tere nem volt beboltozva, sarkaikban gerendaoszlopok álltak – az északi tér két keleti sarkából alighanem tévedésből hiányoznak, csakúgy, mint a karzatszint déli szakaszából –, melyek egyrészt magát a farkazatot tartották, másrészt rájuk terheltek a toronybelsőben egészen a sisakokig felnyúló faszervezetek. A karzat falpilléreinek és két pillérjének sarkaiból mindent hiányoznak azok a lépcsősen kiugró tagozatok, melyek jelenleg a boltsüvegek hevedereit támasztják,

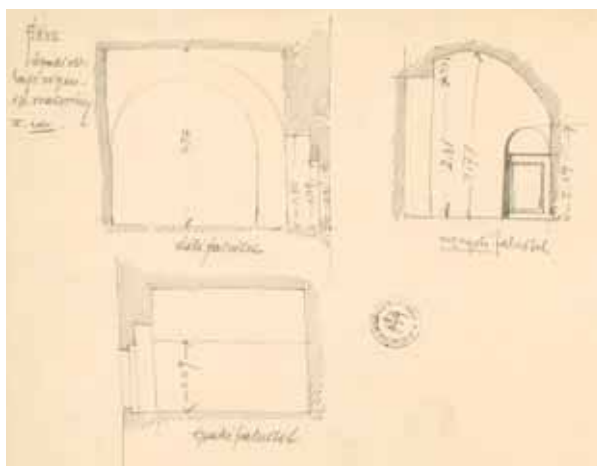

8. Ákos, kótázott alaprajz a restaurálás előtt, Möller István, 1889

9. Ákos, a keleti és nyugati részek emeleti alaprajza, Möller István, 1889

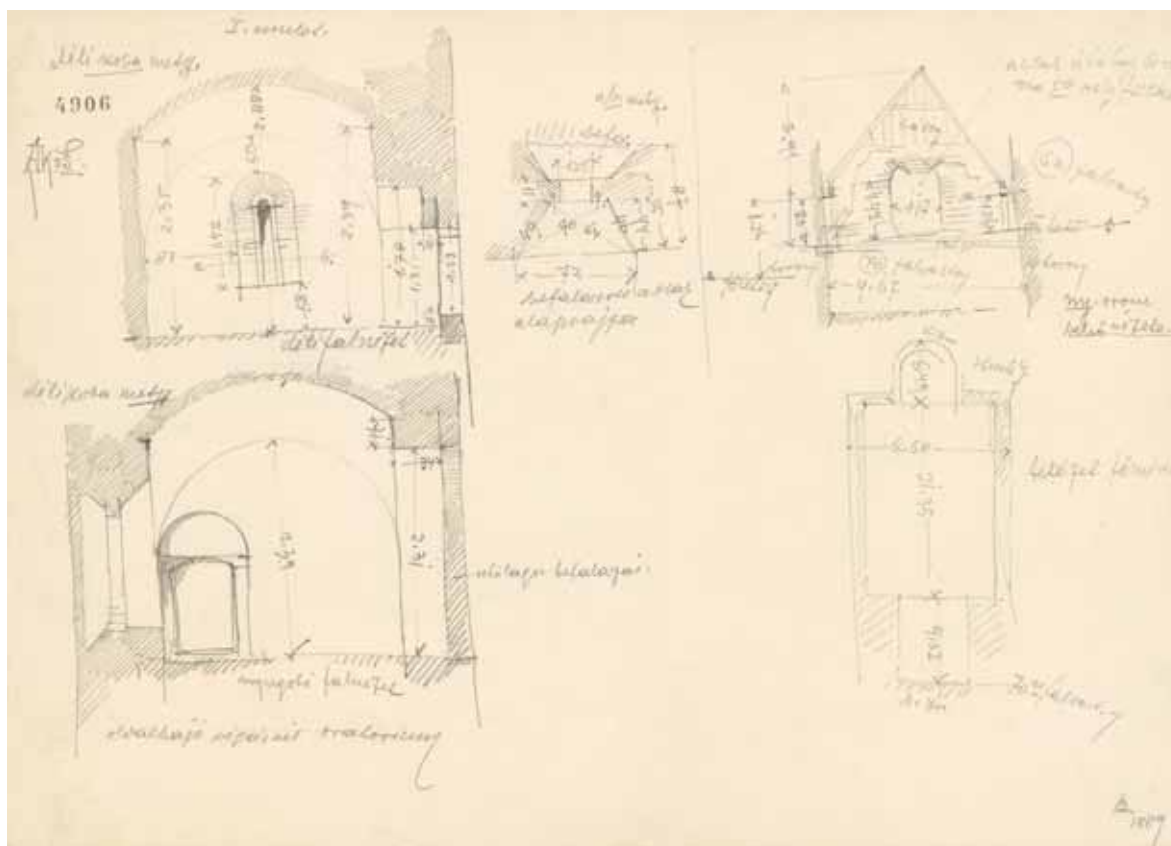
csupán a csehsüveg boltozású középső szakasz nyugati falának sarkaiban vannak ilyenek, az ottani heveder támaszául. E fölött, a karzat emeletét szintén – magasan elhelyezett – csehsüveg fedi, ami a két rövid oldalon hevederekre terhel.

10. Ákos, emeleti tér a déli mellékszentély fölött, Möller István, 1889

A felsőbb szintek ikerablakainak vállkövel ellátott kőoszlopai közül a rajzok tanúsága szerint eredeti helyén állt a déli torony negyedik emeletének déli (itt a keleti oldalon faoszlopot jelez), valamint az ötödik emelet déli és nyugati oszlopa (az északi toronyról nem készült vázlat).⁷ A nyugati kapu egyszerű, egyenes szemöldökű tokozatát a mindkét oldalon rézsűsen keskenyedő, szegmensívvel záródó nyílás közepére, a falazat tengelyébe helyezték el. Möller pontosan jelzi annak a 93 cm széles, befalazott sekrestyekapunak a helyét, melyet azóta eltüntetett a restaurálás.

Ívsoros párkány csak a főhajón volt, a toronyoknak nem volt főpárkánya. A szentély körablaka a maival egyezően tűnik fel, az északi mellékhajó egyetlen ablaka mellé pedig Möller azt írta, hogy „esetleg később kitörve”, ami szintén figyelemreméltó, mert az ablak széleinek és bélletének tégláit jórészt utóbb kicserélték, így az átalakítás előtti állapotnak ő az egyetlen „beszédes” szemtanúja. Csupán Möller felvételén szerepel a szentélyfalban egymással szemben, az apszis belső vállvonalától 1,30 m-re elhelyezkedő két egyforma fülke, keskeny nyílásokkal s a falvastagságban kiszélesedő üregekkel. A szentély sík-

11. Ákos, emeleti tér az északi mellékcsentély fölött, ablakbéllet, nyugati oromfal és tetőalaprajz, Möller István, 1889

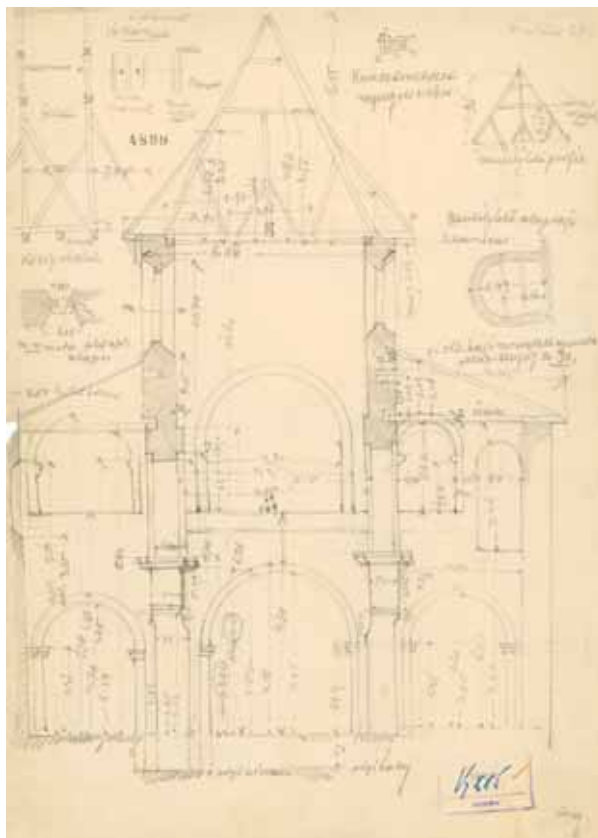
mennyezetes, de odaírja, hogy „egykoron boltozott volt”. Mögöttük a mellékhajók keleti végeinek földszinti szakaszaiba élkereszt-boltozatokat, az emeleti oratóriumok fölött pedig délen csehsüveg-boltozatot, északon aszimmetrikus, a szentélytér felé emelkedő dongát tüntet fel, a déli sarkokban csegelyekkel.

A nyugati oromfal utóbb teljesen átrakott falazatának belső nézetéről is maradt vázlat, mely egy befalazott ablak maradványát örökíti meg. További fontos részletek olvashatók le a metszetekről: a mellékhajók mennyezetgerendáinak fészke fölött 1,48 m-rel egy sor, a falba 60 cm-nyire mélyülő gerendafészket jelzett. A rajzsorozat megőrizte számunkra a főhajó Schulek által később elbontott, 16 szaruállásból álló fedélszékének szerkezetét is. Ezekből kiderül, hogy egyrészt a járószint a mainál magasabban volt, másrészt a felmérést megelőzően azonosították a középkori járószintet és a templomtól északra található kápolnát.⁸ Egyetlen kicsiny vázlat van a rajzsorozatban,⁹ mely a helyreállításra vonatkozó elképzelést rögzít: a tornyok sisakjának vázlata.

A Möller által felügyelt vagy vezetett munkákat 1895 végén többnyire Schulek Frigyes vette át, Ákossal is ez

történt.¹⁰ Schulek 1896. július 27–30. között utazott le Ákosra, és augusztus 12-én terjesztette be a MOB-hoz jelentését,¹¹ melyben kérte, hogy a kivitelezés irányítására küldjék ki Blacho Vilmos kőművespallért, aki addig a budai Nagyboldogasszony-templom munkálatainál volt alkalmazva. Ekkor már kidolgozott formában a MOB elé terjesztette a toronysisak általa ajánlott falazott megoldását, és javasolta egy szélfogó szerepű, zárt portikusz felépítését a déli vagy nyugati kapu elé. A munka komplexitásáról vallott nézetét tükrözi, hogy egyrészt fölöslegesnek tartotta külön előzetes terv és becsült költségvetés elkészítését, másrészt minden kivitelezési munkát elvégeztethetőnek tartott helyi erővel, Blacho művezetésével.

A MOB-hoz került rajzanyagból azok a skiccpauszra készült vázlatok születhettek a kiszállás alkalmával vagy azt követően, melyeken a toronysisak és a portikusz nyugati homlokzatának különböző változatai, illetve ezek díszítőelemei: csúcsdíszek, bádorgkakas, csillag és hold szerepelnek, illetve egy léptékkal ellátott nyugati homlokzatrajz.¹² Ez alkalommal készülhetett az a fényképsorozat, mely a templomot különböző távoli nézőpontok-

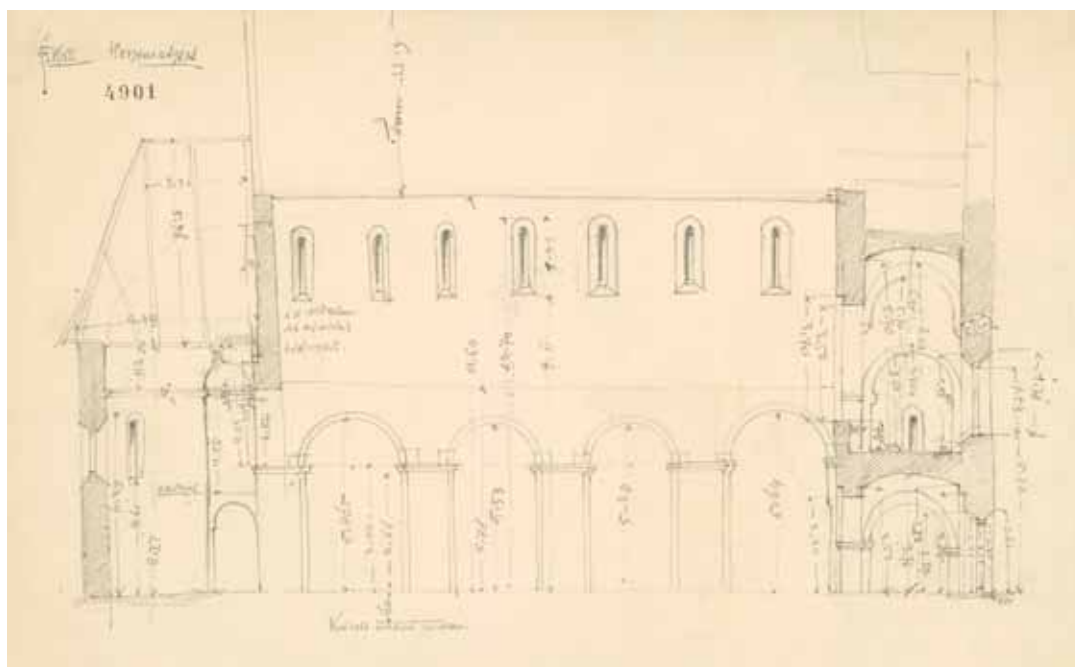

12. Ákos, keresztmetszet nyugat felé, Möller István, 1889

ból, a rossz állapotú zsindefedésű barokk toronysisakkal ábrázolja (14–18. kép).¹³

Blacho, Schulek utasításaival és tervrajzaival¹⁴ felvértve 1896. szeptember 2-án utazott Ákosra, ahol megkezdte a munkálatok irányítását, rendszeres jelentéseket küldve megbízójának. Szeptember 7-én Schulek levelében bővebb utasításokkal látja el, programpontokba szedve a kivitelezési feladatokat.¹⁵ Ezúttal a toronysisakk anyagát fából is elképzelhetőnek tartja, amennyiben a falazott szerkezet túl súlyosnak bizonyulna. A részletek tekintetében az eredeti formák követendőek: a toronyablakok új oszlopait és a legfelső szint téglá ívsorát is szigorúan a meglévők mintájára készítteti el, de megtartandónak itéli a sérült oszlopokat is, melyeket a tervezett előcsarnokban állítana ki. A csonka nyugati oromzat kiegészítendő, ide ikerablakot javasol. A levélben megjegyzi, hogy utasításaihoz négy rajzot mellékel, hármat a portikuszról, egyet a toronysisakról.¹⁶

Rövid időn belül kiderült azonban, hogy az épület állapota helyenként a korábban felmértnél sokkal rosszabb, és a beavatkozások mértékét tágitani kell, elsősorban a falazat-kiegészítéseket és köpenyezéseket, ami miatt szeptember 18–20. között Schulek ismét leutazott a helyszínre.¹⁷ A munkamenet jól rekonstruálható a Blacho által vezetett Építési napló, a Schulek és Blacho közötti levelezés, valamint Schulek 1897. május 6-i jelentése alapján.¹⁸ Szeptember folyamán lebontották a toronyok belsejében a födémeket tartó keményfaszervezeteket¹⁹ és

13. Ákos, hosszmetset dél felé, Möller István, 1889

14. Ákos, a templom északkelet felől a restaurálás előtt

a két toronysisakot, elkezdték az új, nyugati portikusz alapozását, elkészítették a karzat északi szakaszának boltozattartó hevedereit, részben újrarakták a mellékhajó felé nyíló árkádot, kiviteleztek az északi torony alsó falatzónáinak külső és belső javítását.

Októberben kiváltották a nyugati kaput, és újat készítettek helyére, kijavították, illetve átfalazták a déli torony alapozásának és alsó részeinek külső rétegét. A munkák zöme az északi toronyra irányult: itt párhuzamosan dolgoztak a torony belsejében, illetve az ötödik emelet bontásán. Bent először a karzat emeletének keletre néző árkádját és a karzatsfeljáró nyílását rakták részben át, majd a déli hevedert, végül az ezekre terhelő csehsüveg-boltozattal készítették el. 18-án érkeztek meg Baumann pallérral a tornyok ikerablakaiba szánt kőoszlopok (16 darab), illetve egy nyerskő szállítmány, melyből alighanem a párkányköveket tervezték kifaragni²⁰ – ettől kezdve két vagy három kőfaragó dolgozott folyamatosan megmunkálásukon és elhelyezésükön. A falzatokba négy szinten vonóvasakat – „falkötő vaskapcsokat” – ültettek. Lebontották a karzat alatti boltozattal és az ismeretlen formájú ablakkal áttört nyugati oromfalat is, Blacho szerint nem lehet

15. Ákos, a templom nyugat felől a restaurálás előtt

tett megtartani.²¹ A hónap végére elkezdték a felső szintek visszaépítését, a portikusz falazását és az északi mellékhajó alsó falatzatrészeinek újraköpenyezését.

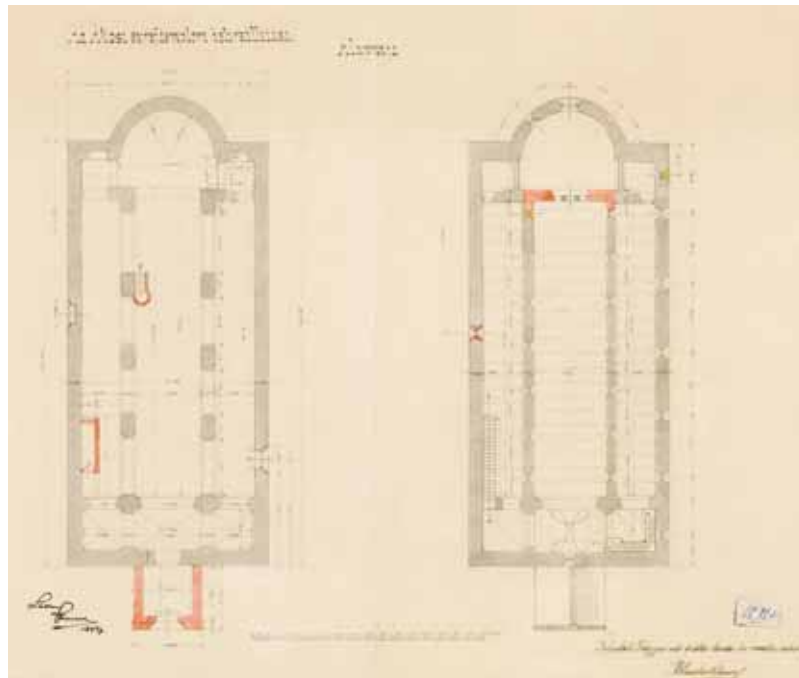
16. Ákos, a templom északnyugat felől a restaurálás előtt

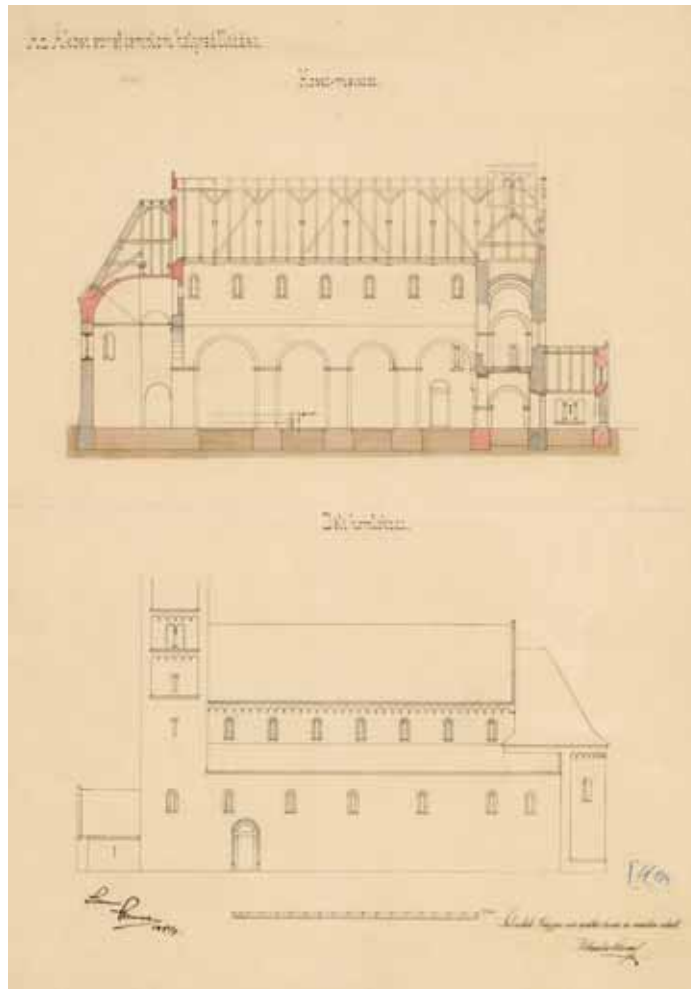
17. Ákos, a templom kelet felől a restaurálás előtt

18. Ákos, belső nyugat felé restaurálás közben, 1896

19. Ákos, alaprajz és emeleti alaprajz. Restaurálási terv, Blacho Vilmos, 1896

20. Ákos, déli homlokzat és hossz metszet. Restaurálási terv, Blácho Vilmos, 1896

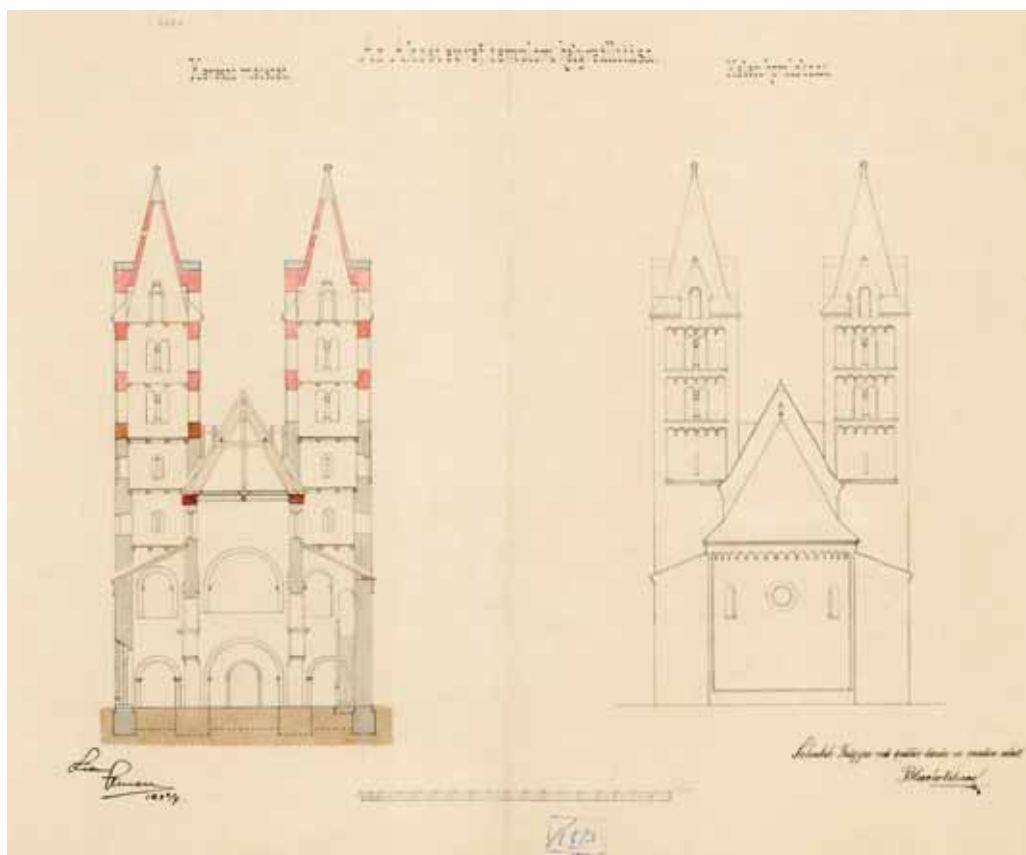
Az esős és fagyos időjárás miatt november hónap folyamán lassúbb ütemben folyt a kivitelezés: befejezték és cseréphéjazattal látták el a portikuszt, az északi torony visszaépítését és tetejére a kőparkány felrakását, a déli toronyalj falazatának és alapozásának kijavítását, pillérjének, hevedereinek és árkádjainak újrafalazását, továbbá a karzat középső árkádnilyásának kidúcolását. Mindkét tornyot ideiglenesen lapos tetővel fedték be télre. Ezt az 1901 nyaráig fennálló állapotot örökíti meg Cserna Károly rajza,²² melyen a déli kapunál lábazat és fejezetzőna is megjelenik, aligha valós állapotot tükrözve.

Az őszi munkálatok alatt készültek Blácho azon beméretezett ceruzavázlatai, melyek a kiváltott vagy megjavított falazatokat, szerkezeti elemeket, vonóvasak beépítésének helyeit tüntetik fel – részben az anyagmennyiségek elszámolására –, illetve egy fedélszék keresztmetszet.²³ A külső homlokzatok alsó részeit eszerint 32–48

cm vastagságban, azaz a fálvastagság harmadát–felét kőpenyezték újra, a déli kaputól kezdve körbe a toronyok alján át egészen az északi kapuig. Itt utoljára örökítették meg az öt év múlva történt falazatcserék során eltüntetett, 0,85 m széles, 2,06 m magas, félköríves záródású egykori kápolnakaput.²⁴

Azok a fényképek, amelyek a templombelső a helyreállítás előtti, pontosabban a nemrég elkezdett állapotában látható, (25 jegyz. KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 33570.) valamikor november közepén készülhettek.

Schulek bontásokat és újrafalazásokat eredményező beavatkozásainak motivációi közt kétségtelenül komoly súllyal esett latba a falazatok alsó téglasorainak lepusztult állapota mind belül, mind kívül. Az egyházközség jegyzőkönyvének emlékiratában megemlítik, hogy „az 1834 szeptember 15-i földrengés a templomon öt helyen hasadékot csinált”, ezeket 1896 előtt csak felületesen töm-

21. Ákos, keleti homlokzat és keresztmetszet a tornyokon keresztül, Blacho Vilmos, 1896

kódhatték be habarccsal. Nem világos, hogy mi indokolta a hevederek és a karzat alatti boltozat újjáépítését. Ha valóban későbbi csehsüveg-boltozat volt, gyanakodhatnánk arra, hogy a beültetett újkori bolthéj és a középkori falazat közti illeszkedést meggyengítette az 1834. évi földrengés. A restaurálási terv részletrajzain a falazat összeszövésének formája több helyütt a hevederek megnyílásának orvosolását érzékelteti. Annyi biztos még, hogy a karzat emeletének boltozata, nyilván a fölötte levő nyeregtető és a tornyok közti vápa vízvezetési problémái meg a rossz állapotú zsindelezés miatt, át volt ázva.²⁶ Repedést emleget még Blacho belül, a déli torony délnyugati sarkában, Schulek pedig a nyugati homlokzat oromfal alatti középső részén.²⁷

Wlassics miniszter kérésére az év végén Schulek előzetes jelentést készített, előrevetítve, hogy részletes számolójához időt kér. Az öt hónappal később kelt pénzügyi elszámolást kiegészítő, 1897. május 6-án kelt műszaki jelentéshez²⁸ Schulek 11 vázlatrajzot csatolt, az 1897-re tervezett munkákhoz pedig 6 rajzlapot és tételes költségvetést. Előbbiek a Blacho-féle vázlatos felmérések lehetnek, utóbbiakat pedig azokkal a szintén általa szignált

rajzok egy részével azonosíthatjuk, melyekre a „Schulek Frigyes műépítész tanár úr vezetése alatt, 1896/7” szöveget vezették rá,²⁹ és ide tartozik még néhány léptékes rajz.³⁰ Ugyanazon rajzok némelyikének van korábbi, illetve átrajzolt, javított változata is.

A metszetek színezett tusrajzok, melyeken szürkével a meglévő falazatot, pirossal a kiépítendő, kézzel pedig a köelemeket jelezték. Nyomon követhető rajtuk egyrészt a karzaton érintő beavatkozások (22. kép) – a még megépítésre váró öt élkeresztboltozat (az emeletiek laposabbak), három heveder, a két külső földszinti fal köpenyezése, a karzat csehsüveg-boltozata fölött az északi torony déli falának köpenyezése –, másrészt a két torony felső részeinek tervezett újjáépítése és belső födémrendszere (21. kép) meg a nyugati homlokzat falazatkiegészítései (K 870.=11756/7.). Mindezen, az épület nyugati részein 1896 végéig elvégzett és még befejezésre váró munkák mellett a további módosítások és kiegészítések is vörössel jelölve kerültek fel a rajzokra: a negyedgömb süvegű szentélyboltozat és az előtte lévő, hevederek által közrefogott dongás szakasz rekonstrukciója, a diadalív oromfalának átépítése a beleültetett hármaskörműablakkal és

a hajó padlásterének keleti zárófalával együtt, továbbá két ablak kibontása (19–20. kép). Ehhez járult még a falazott karzatfeljáró és az új szószerék.

Vannak a rajzok közt kiérleletlen változatok is, a tornyok között magasabb keresztirányú nyeregtetővel, a mellékhajók fölött ekkor még nyitottnak elképzelt félnyeregtetővel, eredeti formájában meghagyott, áttörtetlen diadalív-homlokfallal, a szentély tengelyében a körablak helyett a két szélső formáit átvevő ablaknyílással, felmagasított, ívsordíszes szentéllyel és ehhez nyugatról csatlakozó, körablakkal áttört gádorfalakkal, illetve egységes gerincű nyeregtetővel (K 509., K 871., 11766.) – jelezve a kísérletezgetés fázisait. Két további, precízen kidolgozott rajzról nem tudjuk eldönteni, hogy ekkor, vagy már az 1901 nyári munkák alkalmával készültek-e.³¹

A következő években szünetelt a munka, majd 1899 augusztusában Petri Mór, Szilágy vármegye tanfelügyelője, a vármegye monográfusa s egyúttal a Wesselényi Egyet elnöke kéri sürgető hangú levélben Forster Gyulát, a MOB alelnökét, hogy járjon közbe a templom helyreállítási munkáinak folytatása ügyében, mert annak állaga az abbamaradt beavatkozások hiányában tovább romlik.³²

Úgy tűnik, az elnyúló fennakadásnak – 1900-ban sem történik előrelépés – a pénzügyi háttér időben történő biztosításának hiányán kívül Schulek túlterheltsége is oka lehetett. A párhuzamosan több nagyarányú építőtelepen – Vajdahunyad (Hunedoara) váránál, a jáki templomnál, a pozsonyi (Bratislava) klarisszák és ferencesek templomainak tornyainál és a dómnál, az eperjesi (Prešov) és pécsi plébániatemplomoknál, és nem utolsósorban a Halászbástya építkezésén – szerepet vállaló építész már nehezen birkózik meg a rábízott feladatokkal, és 1901-ben már hiába áll rendelkezésre a befejezésre előirányzott összeg, egyre késik a műszaki és pénzügyi terv.

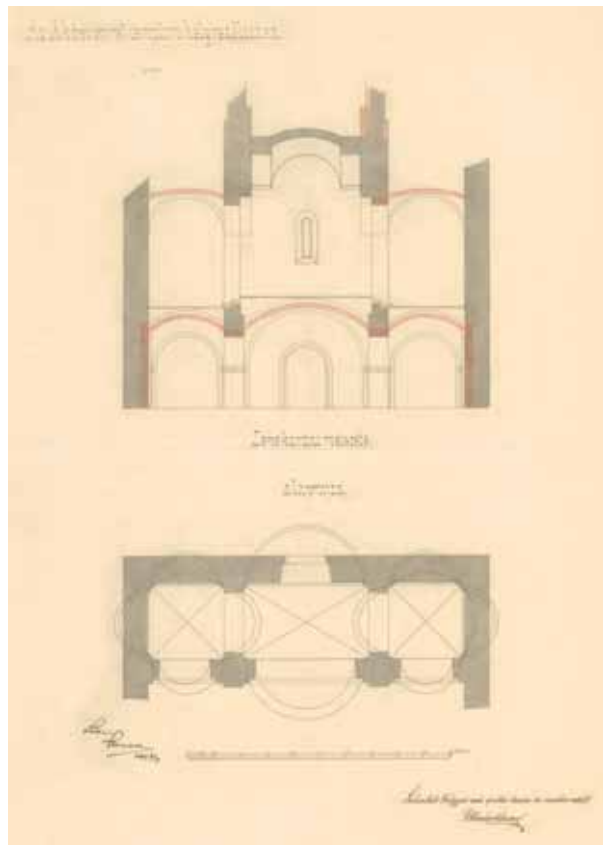
Végül hosszas huzavona után megszületik a jelentés, amelyből kiderül, hogy noha a tervekben az 1897-es változathoz képest komolyabb változtatás nem történt, a költségvetés jelentősen módosult, ugyanis míg korábban Blacho művezetése mellett helyi erővel történt a kivitelezés, ennek jelenleg megfelelő irányítás hiányában már nincs realitása, és egy vállalkozó bevonása, előre megállapított egységárrakkal, jóval tetemesebb költséget von maga után.³³

Az 1901. őszi munkálatokról nem maradtak az 1896. évihez hasonló részletességű források, mibenlétük azonban nyomon követhető a viszonylag gazdag tervtári dokumentáció dátumaiból, illetve Schulek 1897. május 6-i jelentéséből, melyben akkor a hátralevő feladatokat sorolta föl. Ezek a következők voltak: tereprendezés a járószintek leszállításával, falazat kiegészítések a mellékhajók és a szentély alsó téglasarainál, karzatlépcső és a karzataljak boltozatainak megépítése, a déli torony külső és belső

falazatainak javítása, valamint a felső emelet újjáépítése, a nyugati oromfal és a szentélyboltozat elkészítése, teljesen új fedélszékek és mennyezetek kialakítása, toronysisakok felfalazása, kőfaragómunkák, teljes belső vakolás, a tornyok belső közlekedésrendszerének kialakítása, ajtók asztalosmunkái, hajópadló elkészítése, ablaküvegezések, lakatos- és bádogos munkák, a tetők cseréphéjazatának feltétele.

Júliusban a déli torony emeleteivel és az északi toronysisak kiépítésével, belül pedig a karzat boltozataival kezdhették a munkát,³⁴ ezeknek még 1897-ből rendelkezésre állt a részletes dokumentációja. Schulek Frigyest a helyszínen ekkor már fia, János helyettesíthette. Július 17-e és augusztus eleje között készültek el a nyugati oromfal, a benne nyíló ablak, a mögötte levő fedélszék, a sisakcsúcsok, a vízköpők meg a szentély kőlabazatának rajzai,³⁵ és biztosan egykorú a szentély kiegészítendő részei, falkötő vasalatait, illetve a hajó keresztmetszetét ábrázoló négy színezett tusrajz.³⁶ Utóbbit egészíti ki a szintén színezett hosszmetset és az alaprajz.³⁷

Ezt követte a szentély keresztmetszeti felmérése SK (Steinveisz Károly) által és egy Schulek-rajz a hajó fedél-

22. Ákos, a nyugati karzat alaprajza és keresztmetszete nyugat felé, Blacho Vilmos, 1896

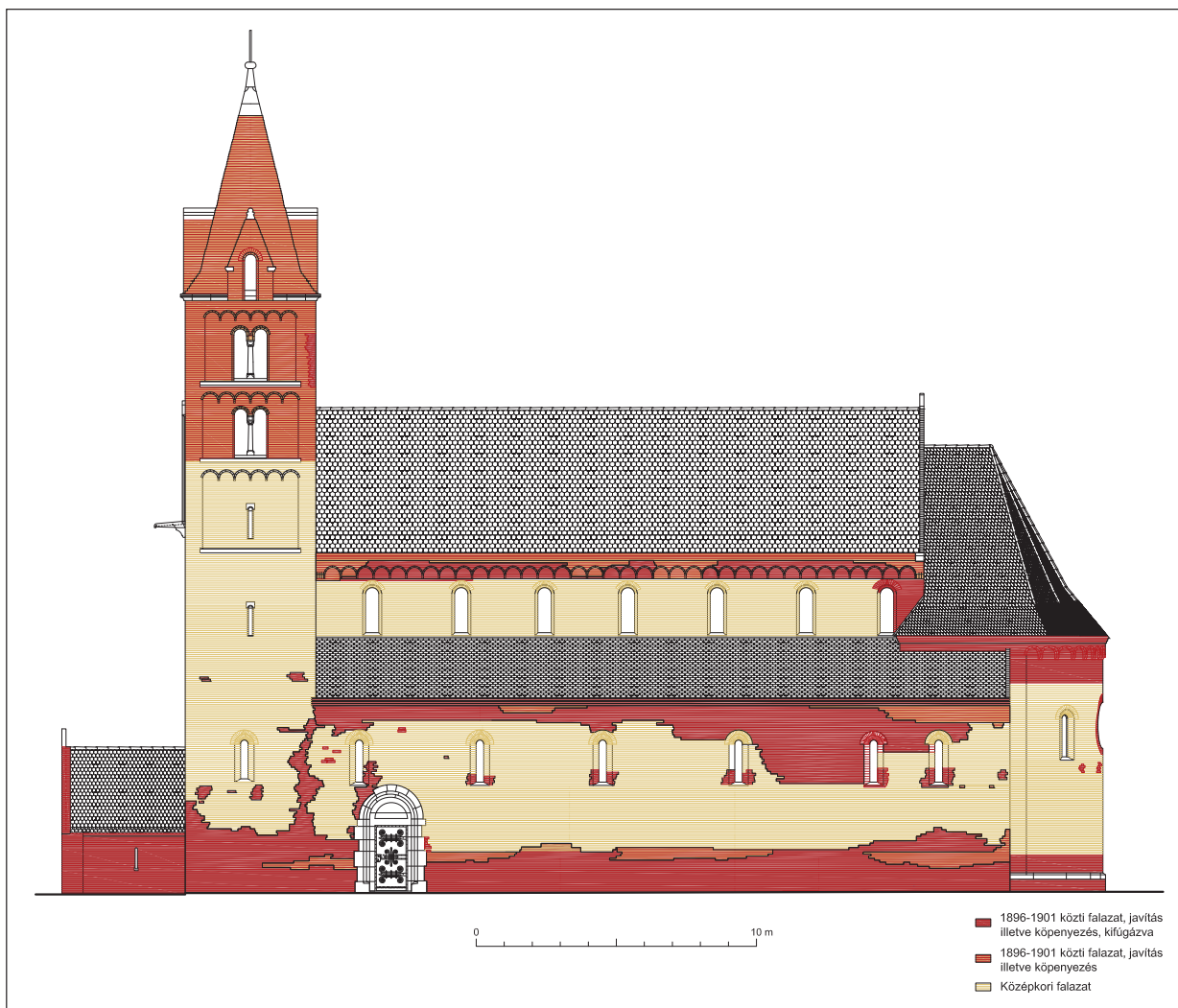

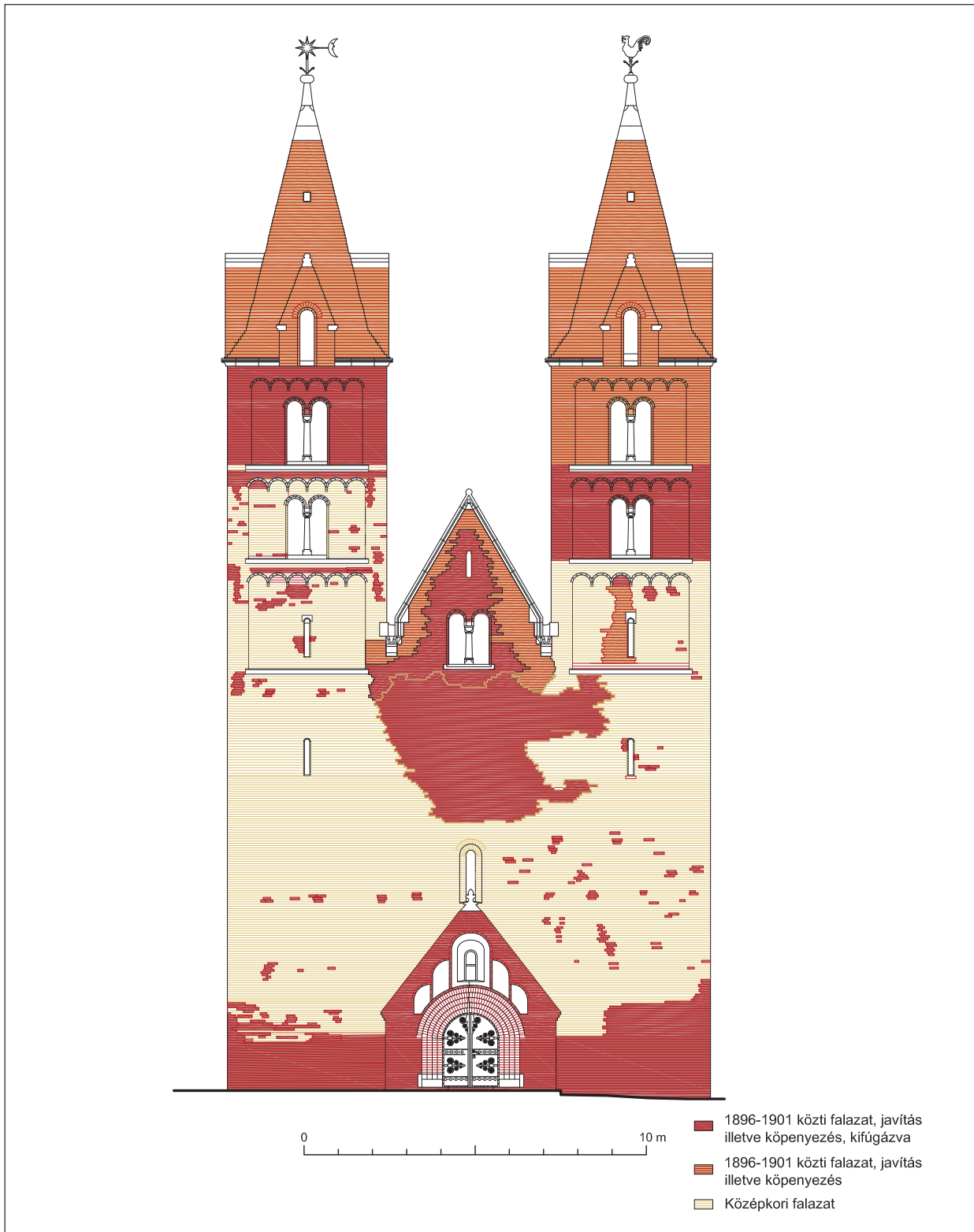
A KÜLSŐ FALSZÖVET

Schulek látható tégl architektúra melletti opciójának köszönhetően az épület homlokzatain jelenleg is jól leolvasható a falszövet, annak minden utólagos módosításával. Mindjárt az elején előrebocsáthatjuk, hogy az 1896 és 1901. évi beavatkozásokon kívül más, korábbi javítás, cezúra vagy egyéb diszkontinuitás a falszövetben nem tapasztalható, az eredeti felületek téglasorai gondosan, szabályosan rakottak, a téglák méretei egységesen $27,5\text{--}28,5 \times 16 \times 5\text{--}5,5$ cm-esek. Azokat a rossz állapotba jutott, mállott anyagú, XVIII–XIX. századi átfalazásokat, melyeket Schulek említ a falazatok alsó részein, teljes egészében kiváltották, így ma az alsó 1,10 m-es magasság alatt nem található középkori felület, és a régészeti szelvényekben látható volt, hogy egészen a vegyes falazatú alapozásig ugyanez a helyzet.

Legépebb a déli homlokzat, ahol 1896 őszén a déli kaputól nyugatra 32–48 cm mélységben 1,9–2,3 m-ig, tőle keletre pedig 1901. július és szeptember közt átlagban 1,6 m magasságig rakták újra a falazatot (24. kép). Új a falazat a mellékhajó párkánya alatt 80–90 cm magasságban, az ablakok könyöklőjénél és alsó téglasorainál, valamint a keletről számított második és harmadik ablak közt szinte a teljes felületen. A mellékhajó és a toronyalj között egy függőleges irányú repedést igyekeztek összeszőni. A nyugati homlokzat alsó részén 1,6 m-től 2,8 m-ig húzódik az új köpeny, majd feljebb néhány apróbb folton kívül a déli torony második ablaka mellett, az északon az első ívsor környezetében javítottak és egy felfelé szélesedő nagyobb felületen, a karzatablaktól az oromzatig, míg utóbbi teljes egészében új (25. kép). Az északi tornyot a második ívsor fölött indulva, a délit az alsó ikerab-

24. Ákos, déli homlokzat a restaurálás eredményeivel

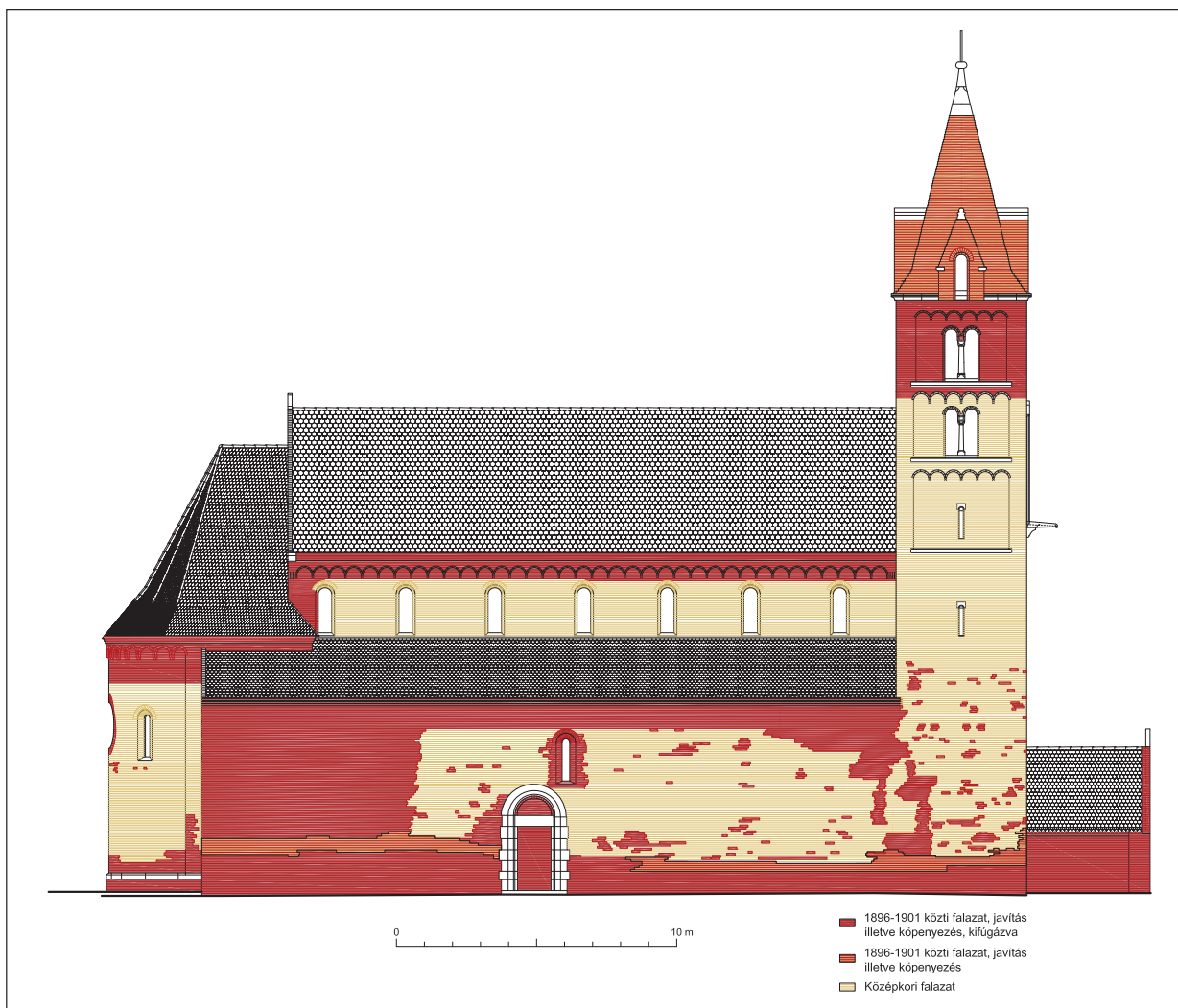
25. Ákos, nyugati homlokzat a restaurálás eredményeivel

lak könyöklőjének szintjétől kezdve építették újjá. Az északi oldalon a homlokzatot a kapuig 1896-ban köpennyezték átlag 1,4 m magasságig, tőle keletre, öt évre rá, 2 m magasságig, feljebb csak nyomokban (26. kép). A fal keleti negyede, mintegy 7,8 m hosszon és a keleti oldalra befordulva is egy méternyi szakaszon teljes egészében új, ennek esett áldozatul az egykori kápolnakapu is. Nem tudjuk, hogy miért volt szükség erre az átfogó beavatkozásra a lebontott kápolna egész hosszában, és miért nem javították csak a bekötő falak csorbázatainak helyét, mindenesetre a lenyomat alapján feltételezhetjük, hogy a kápolna emeletes volt, és legalább a mellékhajó párkányáig ért. Itt is új a párkány alatti 1,1 m-nyi sáv és a kapu fölötti ablak béllete és környezete, valamint a déli oldal tükörképeként a toronyalj és a mellékhajó találkozásánál itt is függőleges repedéseket (kettőt?) szóttek össze.

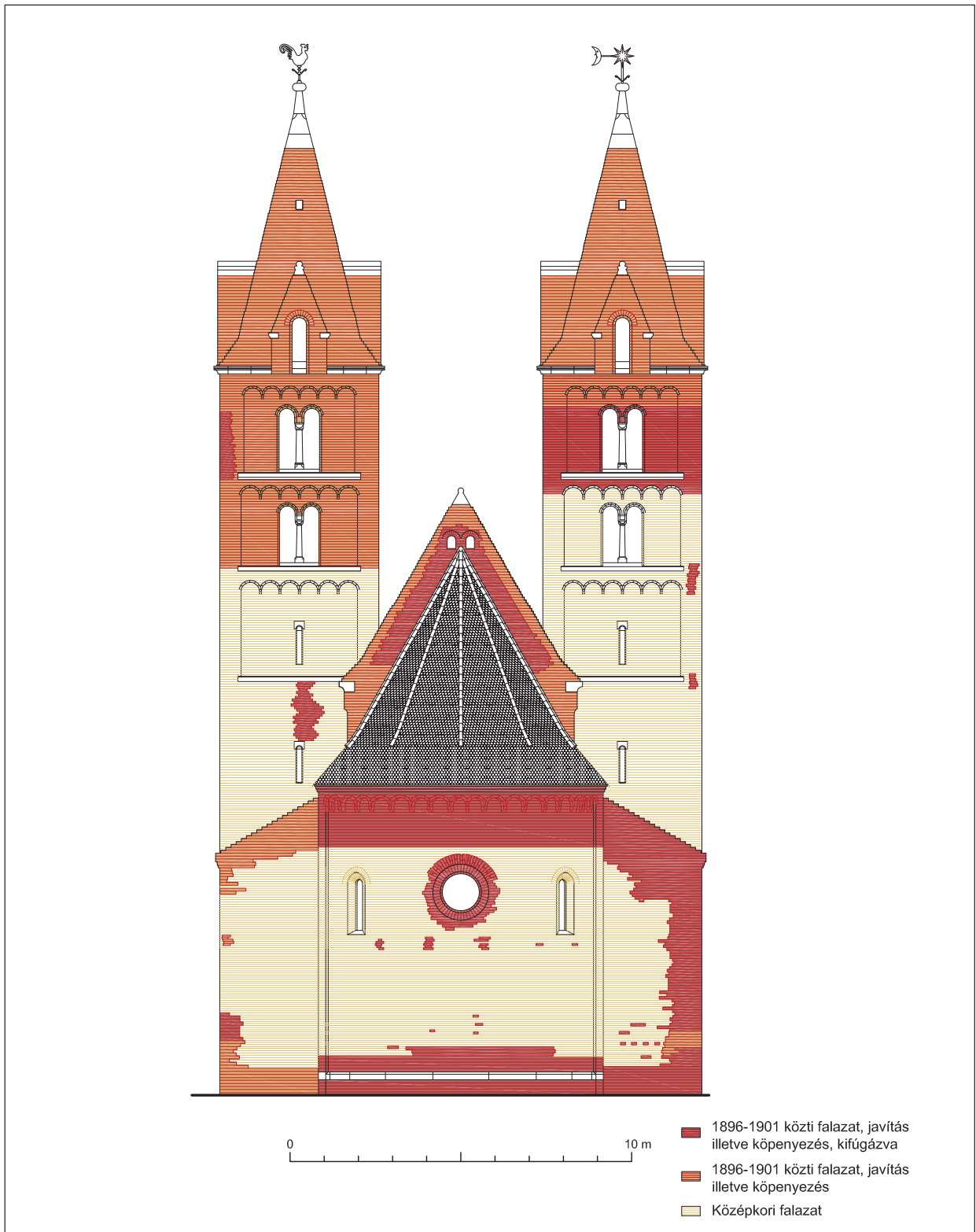
A főhajó szinte teljesen ép gádorfalainak mindkét oldalán csak a legfelső 12 téglasorát rakták újra az íves vakárkádsorral, illetve a keleti sarkokat az ottani ablakok fél rézsűjével. A keleti oldalon alul 80–85 cm, az apszisnál 1,15–1,4 m magasságú a restaurált fal, utóbbiban az élszedett lábazati kőpárkányt is egészen kicserélték. Az apszis tetejének 22 téglasorát (1,8 m) az ívsorral együtt, a mellékhajók keleti bütüfalának felső részét, valamint a körablak rézsűjét szintén újonnan rakták.

*

A templombelső átfogó falszövet vizsgálata híján néhány általános megfigyeléssel, illetve az apróbb szondázások során tett észrevétellel egészítenénk ki az épületről alkotható képet.⁵¹

26. Ákos, északi homlokzat a restaurálás eredményeivel

27. Ákos, keleti homlokzat a restaurálás eredményeivel

AZ ORATÓRIUM-KARZATOK

A mellékrajzok keleti végeinek emeleti helyiségei jelenleg zártak, csupán a nyugati falak eredetileg félköríves záródású nyílásainak leszűkítéseibe elhelyezett ajtókon keresztül lehet megközelíteni őket, ám a 2000 augusztusában végzett falkutatásunk kimutatta, hogy eredetileg mindkettő nyitott volt a szentélynégyyszög felé, a belülről most is érzékelhető árkádívek teljes szélességében és 2,3 m magasságban – legfeljebb egy, az elfalazásnál keskenyebb mellvédjük lehetett. A feljutást a mellékrajzok külső falához simuló faszerkezetű lépcsők biztosíthatják. Az elrendezés pontosan olyan, mint a boldvai, az északinál egy falvisszaugrás talán a boldvai déli karzathoz hasonló külső konzolos pihenő támaszkodási szintjét jelzi, mely alatt egykor a kápolnaajtó nyílt. A két boltozat különböző: a déli ismeretlen korú élkeresztboltozat, az északi háromnegyed donga, mely a szentélynégyszögre néző árkád fölül támaszkodik 2,63 m magasan úgy, hogy a déli sarkaiban kis csegelyek is vannak. Ezek között nyílás lehetett a boltozatban, mely a következő szintre biztosított feljutást – ma el van falazva. A donga téglái nem különböznek a középkori falazat tégláitól.

ÚJRAFALAZOTT NYÍLÁSOK

A szentély körablaka kissé furcsának hat a két mellette levő, keskeny, félkörívesen záródó rézsűs béléttű ablak közt, ilyen megoldások a barokk kori átépítéseknél fordulnak elő. A körablak környezetét a Schulek-féle restaurálás során új téglából teljesen újrarakták, ezért az eredeti állapotot már lehetetlen rekonstruálni (27. kép). Az biztos, hogy amennyiben az újkorban a két szomszédoshoz hasonló keskeny ablakot alakítottak is át, annak könyöklőszintje legalább 20 cm-rel magasabban volt azokénál. Möller felmérése volna perdöntő az eredetiség eldöntésében, ő azonban nem fűzött megjegyzést hozzá, mint tette azt az északi ablakkal kapcsolatban, valószínűleg azért, mert azt – mint az a fényképeken is látható – vakolat fedte.

Hasonló helyzet a nyugati kapu esetében, az eredeti állapotról itt is csak nagyon szűk korlátok közt lehet nyilatkozni. Az újkorban rézsűsen kiképzett ajtónyílás külső szélessége 1,84 m volt, ugyanannyi, mint az északi kapu és csak 10 cm-rel keskenyebb, mint a délié, viszont magassága csak 2,6 m, míg amazoké 3,57 m. Ha helyére egy középkori nyílást próbálunk illeszteni, és azt a valószínűtlen lehetőséget elvetjük, hogy az újkorban egyszerűen leszűkítették és alacsonyították egy román kori kaput, akkor is csupán egy falusi temploméhoz mérhető arányú bejáratot tudnánk rekonstruálni a homlokzat főtenegelyébe, amelynek a valószínűsége nem túl nagy.

A VAKOLATLAN TÉGLAFALAZAT ÉS

A KŐELEMÉK

„A fal felületen azonban a téglaszínét meg kell óvni, nehogy az épületnek ódon színezete elpusztuljon”⁵² – írja Schulek utasításában, de ez inkább a historizáló építész értékítélete, mint a restaurátoré. Arra, hogy szinte magától értetődően választotta a külső homlokzatok bevakolása helyett a nyersen hagyott falazatmegjelenítést (az átnevezett dokumentációs anyagokban máshol nem történik utalás ennek tematizálására), a téglarchitektúrát a historizáló építészetben széles körben elterjesztő Wiener Bauhütte és vezető mestere, Friedrich Schmidt munkái lehetnek döntő hatással.⁵³ Az ákosi főhomlokzatot tekintve nem nehéz ráismerni arra a látványra, amelyet a Schulek által 1880 és 1883 közt tervezett, historizáló, szegedi Kálvin téri református templom vakolatlan téglafalazata és nyers fehér mészkő elemeinek (párkányok, kőoszlopos ikerablakok, sisakzáró kőelem, vízköpők) együttes hatása kelt. Az ákosi nyugati portikusz oromzatának előképeként a szegedi épületen a főhomlokzat oromzatába illesztett vakárkádok ívei hasonlóan halmozódnak egymásra, s a középsőben itt is ablak nyílik.

Ákos templomán kevés a művészettörténeti megítélés számára releváns módon hasznosítható műrészlet. Ilyenek elsősorban a kőből faragottak: a toronyablakok oszlopai és vállkövei, a két kapuzat meg a pilléreket lezáró, illetve a belső faltagoló párkányok. Utóbbiak anyaga a falkutatás során derült ki, mely során bebizonyosodott, hogy noha sok lehet a hiány és a téglapótlás, de eredetileg kőből voltak,⁵⁴ és kőből készültek a mellékrajzok keleti falaiba mélyülő oltárfülkék félköríves, profilálatlan záradécai is,⁵⁵ valamint a mellékrajzok keleti falainak belső sarkai. Möller felméréseivel összevetve megállapítható, hogy az ikerablakok oszlopaikat pontosan másoltatták le, ami legalább kárpótol az eredetiek elvesztéséért. Mindkét kapuzat szürke mészkőből faragott felső részén levő, eredeti szerkezet, a kapuszáraknál viszont az alsó négy rétegkő mindenütt pótlás, és talán e fölött is néhány elem. Ezeket gyengébb megtartású, sárgásbarna színű mészkőből faragták (ilyen színű kő van az eredetiek közt is), a lábazati résznél mállásnak is indultak. Nincs támpontunk az eredeti lábazatok megformálására, Möller nem ad részletrajzot; a déli kapunál a hengertag kúpszerű lábazatra metsződése szinte biztosan Schulek útmutatása alapján készült. Az apszis egyszerű élszedéssel profilozott, faragott kő lábazata Möller felmérésén is megjelenik, és említi Bunyitay is,⁵⁶ ennek köveit egytől egyig kicserélték (9. kép).⁵⁷ Semmiféle utalás nincs rá, és a felméréseken sem jelölik,⁵⁸ mégis úgy tűnik a helyreállítás előtti fényképeken,⁵⁹ hogy a tornyok mélyített falmezőinek alján volt valamiféle kőpárkány. Formáját Schuleknek nem volt oka

módosítani, állapota viszont indokolhatta a teljes cserét. Ami a faragott kőelemek anyagát illeti, kétféle követ használtak: a kiváló minőségű, kemény, fehér mészkövet, amelyből az ikerablakok oszlopai és vállkövei, a toronysíkok csúcsdíszei és az ablakai fölötti oromzatok vállkövei készültek; ezeket a süttöi bányából hozták előre kifáragva;⁶⁰ a portikusz csúcsa, a torony mélyített falmezőinek alsó párkányai, a főpárkányok, illetve a sisakok világítóablakai fölötti taréjelemek pedig sokkal rosszabb megtartású, középső-miocénkori mészkőből készültek.⁶¹ Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy voltak-e lábazatai a hajó pilléreinek. A kérdés azért sem indokolatlan, mert tudjuk, hogy nem csupán az 1896 előtti, de a mai járószint is a középkori fölött van. Ha kőből lettek volna, annak bizonytalannal maradt volna nyoma, nem úgy a téglaprofilosnak. A téglasorok az alsó falazatónakban mindennél oly erős lepusztulást mutattak, hogy a restaurálás nyomán talán sehol nem maradt köpenyezetlen eredeti falmag, ráadásul az 1901. novemberi munkálatok során a pillérek körül leásva, azok külső rétegeit is újraköpenyezték.⁶² Az apszis fala mentén belül egy 30 cm széles és 65 cm magas (ülő)padka fut végig. Ennek szerepére nincs magyarázatunk: egyetlen felmérési rajzon vagy tervrajzon sem ábrázolják, és régészeti kutatás nélkül csak találgathatjuk, hogy esetleg egy alapozási kiugrást falaztak fel a mai magasságára.

A MELLÉKHAJÓK LEFEDÉSE

A Möller által a hajó gádorfalainak külső oldalain, a mellékhajók padlasterében megfigyelt, eredetinek tűnő, mély gerendafészkek sora egy olyan lefedési megoldást tesz elképzelhetővé, melyben a mellékhajók félig nyitott fedélszékekének szaruzatát a sárgerenda és a gádorfalba illesztett hosszanti gerenda mellett egy a falba rögzített, vízszintes gerenda merevítette a szaruhossz háromnegyedénél, közbülső támaszként, és így módon a karzat mellékhajóba nyíló árkádjai nem kerültek a tető takarásába. Schulek nem ezt rekonstruálta, ehelyett a gádor vállán futó talpgerendára állított oszlopos, ferde támaszos szerkezetet alakított ki, amelynek belülről nézve nyitott nyeregtető hatása van.

A NYUGATI RÉSZ BOLTOZATAI

A helyreállítás és az eredeti térszerkezet viszonyának talán legfontosabb kérdése a karzat aljának, illetve emeletének eredeti födémrendszere és ezen belül annak középső szakaszában a Schulek által lebontott boltozat formája és kora. Az 1896 előtti boltozatokra nézve az egyházközség

jegyzőkönyve nyújt egyetlen csekély támpontot, miszerint „a déli tornyot újították 1732-ben, midőn már a templom födél nélkül maradt, csak a kőkarzat alá járván istentiszteletre”.⁶³ Ez talán impliciten annyit megenged, hogy a karzatalj teljes szélességére vonatkoztathassuk, illetve, hogy a körülményekből ítélve, nem csak az egyházközség siralmasként leírt közállapotai miatt, hanem a XVIII. század első felének a reformátusokat érintő építkezési korlátozásai okán is, ez a „kőkarzat” nem a XVIII. században készült, hanem ezt megelőzően. Ugyanezen megfontolások alapján feltételezzük, hogy az emelet középső szakaszának csehsüveg-boltozata – melyet nem érintett a restaurálás – a XVIII. század vége utáni. A két szélső szakaszba Möller nem rajzolt boltozatot, ott – mint már említettük – a tornyok teljes magasságát átfogó faszervezetek állhattak, de a Schulek-féle dokumentációkban sincs arra vonatkozó utalás, hogy az ide tervezett boltozatok korábbiak helyére, azok rekonstrukcióiként születtek volna.

A karzatalj középső boltozatszakaszáról két ábrázolás maradt: Möller ide a restaurálás előtt csehsüveget rajzolt, mely a nyugati oldalon hevederre támaszkodik (*8. kép*),⁶⁴ Schuleknél pedig a kivitelezés munkaközi rajzai közül az északi és a középső szakaszt ábrázoló metszeteken a sarkokban élkeresztboltozatok indító rétegei szerepelnek, visszabontott vagy épp kiépítés alatt állók, az északi falhoz tapadva meg egy ép heveder.⁶⁵ Az első értelmezési lehetőséget, miszerint a rajzokat az északi torony alatti tér szempontjából a belső faszervezet szétszedése utáni, de még a boltozat kiépítésének megkezdése előtti állapotot hűen visszaadóként értelmezzük,⁶⁶ feltételezve, hogy a heveder és a boltindítások középkori maradványok lennének, melyeket Möller az őket takaró faoszlopok miatt nem láthatott, azért vethetjük el, mert a középső szakaszban már egyik rajzon sincs ott a boltozat. Ezt pedig az Építési napló szerint október 15-én bontották le, viszont az északi szakaszban „az alsó boltozathoz szükséges 4 bolt fészkek falazását, a nyug. és ész. falív beboltozását” már szeptember 28-án és az azt követő napokban elvégezték.⁶⁷ A rajzok tehát csak október 15-e után készülhettek, valószínűleg az új falazatok mennyiségének elszámolása céljából; ezt erősíti meg az a tény is, hogy olyan beavatkozások szerepelnek rajtuk vörössel jelölve – a nyugati kapu, a karzataljfeljáró-nyílás, a szabadon álló pillér és mindkét szinten a reá támaszkodó hevederek, valamint a fölöttük levő falazatok kijavítása, részleges átrakása –, melyeket a közbeeső időszakban végeztek el.

Ez azt jelenti, hogy Möller alaprajzain kívül más rajzi forrás nem maradt a karzat új boltozatainak elkészülte előtti állapotáról, sőt elhanyagolható a valószínűsége annak is, hogy az átépítések értelmezhető nyomokat hagytak volna, hiszen az új hevederek és boltozatok beül-

tetésének fészkei mélyen belevágnak a falazatba. Ami a középső boltszakaszt illeti, Möller felméréseit megvizsgálva kiderül, hogy Schulek nagyjából az elbontott boltozat helyére építette vissza az élkeresztboltozatot (a boltozat teteje 13 cm-rel alacsonyabbra került). A fölötté levő padló – és ennek megfelelően a mellvéd is – két lépcsőfoknyival magasabbra került, mint a két szélső szakaszé, de ez a karzatsfeljáró küszöbéhez mért minimális szintkülönbség meg kellett legyen, bármilyen korábbi boltozat állt is itt. Azt a lehetőséget, hogy a karzatnak az említett küszöbvel egyező szinten elhelyezett síkfödeme lett volna, már csak a nyugati fal esetleges boltozat mögötti gerendafészkei vagy eredeti falazott mellvédjének lenyomata bizonyíthatnák, de a kiviteli rajzokról is leolvasható köpenyezések miatt alighanem ezeknek sem maradt nyoma.

Schuleknek a pillérek újraköpenyezésével kivitelezhetővé vált invenciója volt a pillérek és falpillérek sarkaiba beillesztett, lépcsősen kiugró keskeny tagozat, mintegy a boltsüvegek éléinek támasztékául, melyeken viszont a vállpárkányok nem törnek meg. A boltozatoknak a külső falak mentén kialakított hevedereihez a mintát a középső szakaszból vette, ahol a nyugati falhoz rakott heveder az egyetlen helyén maradt eleme a boltozatnak, de inspiráló lehetett a jáki karzatalj is.

A KELETI TORONYPÁR KÉRDÉSE ÉS AZ ÉPÍTÉSMENET

Az Ákosról szóló irodalomban konstans elem a keleti toronypáros korábbi építési fázis vagy legalábbis tervvariáns gondolata. Ennek alapja a mellékhajók keleti végein a földszinten árkádokkal, az emeleten pedig falakkal leválasztott, a diadalív vonalától keletre eső terek elkülönülése a hosszháztól, illetve a keleti zárófalak feltűnő vastagsága.

Anélkül, hogy a kérdés mindegyik vetületét megvizsgálánánk, két tényezőre hívnánk fel a figyelmet. Az egyik az SK (Steinveisz Károly) szignatúrájú metszetrajz (23. kép).⁶⁸ Ez feltűnteti a mellékhajók végeiben álló, a szentély előtti haránt irányú teret közrefogó helyiségeknek a padlástér alá eső belső falait, kívül mindkettőnél függőleges, ép falsíkot ábrázolva. Mivel ekkor még nem került visszaépítésre a szentélyboltozat, közvetlenül megmérhették mindkét fal vastagságát: az északi 75 cm, a déli 60 cm vastag volt a hevederek fölötti részen. Erre a szélességre esik még a boltozat téglányi vastagsága, fölötté tehát a falazat ennél vékonyabb, a délinél 45–48 cm körülinek jönne ki. Egy tudatosan tervezett toronykialakítás esetén teljesen indokolatlan volna egy ilyen mértékű fa-

latleszűkítés úgy, hogy az alatta levő szint falkoronái 75 és 140 cm közötti szélességűek, a kérdéses fal folytatásában pedig a szentélyfal is 105 cm vastag. Ha ez a megfigyelés nem is vetheti el egyértelműen a keleti tornyok gondolatát, sokkal inkább szól ellene.⁶⁹

A másik tényező az építésmenettel kapcsolatos. A templom térszerkezetének alakulását, a (feltételezett) keleti és nyugati toronypár tervét és kiépülését nem csak az alaprajzból nem lehet levezetni – ahol a tagolatlan homlokzatú falak a mellékhajók keleti végeit leszámítva a földszinten gyakorlatilag állandó vastagságúak, ráadásul az alapozás a régészeti ásatások alapján a nyugati tornyok alatt, illetve a keleti végeknél is ugyanolyan mély, mint a hajónál –, de a külső, látható falszövetben sem lehetett cezúrákat vagy építési szakaszolásra utaló jeleket megfogni, és a közlekedési rendszernek sincsenek szerkezeti maradványai. Sem a szentély, sem a karzatpillérek nem igazodnak a hajó szélességéhez, ami mindenképpen több építési, vagy legalábbis kitzzési fázisra utal, ha ezek közt nem is volt nagy az időkülönbség. Ennek oka véleményünk szerint egy korábbi, bővítendő vagy elbontásra szánt, de még használt épület megléte lehet a templom két vége között, amit részben igazolt az amúgy igen kis felületű, belső régészeti feltárás is, s talán ez lehet az oka a szabálytalan pillérkiosztásnak is (a két középső árkádpár keskenyebb, mint a szélsők). A karzatos nyugati szakaszt még ehhez a létező épülethez igazították, s akár vele párhuzamosan is kitzzésre kerülhetett a szentély, esetleg egy korábbi apszis körülépítési szándékával. A kettőt összekötő, cezúramentes külső falak már folyamatos (körül)építésről tanúskodnak, végül a pillérek kelet felől indított pozicionálása lehetett a tervezés utolsó momentuma, s ebben a jelek szerint, korábbi (sáv)alapozások is közrejátszhattak. A főhajó falvisszaugrás fölötti részének építése már biztosan egyszerre történt a toronypáros főhomlokzatával, mert a gádorfalak téglái kötésben vannak a tornyok keleti falaival.

A térképzés művészettörténeti vonatkozásait is érintő kulcskérdés, hogy a szentély előtti keskeny térrész két hosszanti fala egybeépült-e a keleti, L alaprajzú pillérekkel, mert ha igen, akkor az oratóriumos keleti térkialakítás későbbi, mint a nyugati karzat.

SCHULEK HELYREÁLLÍTÁSÁNAK MÉRLEGE

A MOB-hoz került, csak elhanyagolható mértékben selejtezett dokumentációkból jól rekonstruálható az 1896 és 1901 évi restaurálások menete és mibenléte. Schulek részben párhuzamosan végzett pozsonyi, eperjesi, lőcsei (Levoča), kisszebeni (Sabinov), csütörtökhelyi (Spišský Štvrtok), valamint a nagyléptékű jáki és budavári munkái

árnyékában az ákosi helyreállítás nem kísértett látványos megoldásokkal. Amit a nyugat felől közeledő látogatónak szcenírozni lehetett a „ledüléssel rémisztgető faalkotmány”, a két barokk hagymasisak lecserélése után, azt megtette az akadozva finanszírozott munka első felvonásában. Persze nagyon könnyedén lépte át a hitelesség követelményének határát a praktikusság és az explicite ki nem mondott reprezentativitás ürügyével, és tette hozzá a homlokzathoz a három leghangsúlyosabb historizáló látványi elemet: a két falazott sisakot és az előcsarnokot.

Az építész ezt követően szerény munkacsoporttal, de akurátan és helyenként a mai műemléki gyakorlatot is megszegyénítve kijavíttatta és újrászövelte a falakat, leverette a külső és belső vakolatrétegeket, eltüntetett egy sekrestyekaput, kitalált egy hármablakot, szalonképebbé fésülte az oromzatot, megállította a déli kapu lepusztult profilját, és logikusan következtetve (vissza?)állította a nyugati rész élkeresztboltozatait. Helyreállítási koncepciójában – mely a gyakorlati szempontoknak éppúgy engedelmessé, mint a stílszerűségbe vetett hitnek – éppúgy keveredik a purista szemlélet a konzervá-

lás igényével, mint kortársainak többségénél, s bár kétségtelenül a Schmidt-iskola egyik legmarkánsabb képviselőjeként Ákoson is a megkésett stíluszisztáság jegyében próbált hozzányúlni viszonylag egyszerű feladatához, a lakonikus monumentalitású műemlék építészeti adottságai eleve nem nyújtottak kedvező terepet kreativitása kibontakoztatásához. Lényeges beavatkozásai additívak, „hozzájárulások”, ott pedig, ahol visszabontások árán fejezte ki az óhajtott vagy vélt stílusgyesúsítési gesztust – a nyugati oromzatnál vagy a diadalív fölötti, hármablakkal áttört oromfalnál –, a létező szerkezetek szubsztanciájában okozott kár jóval kisebb és művészettörténeti megítélése szemszögéből is kevésbé problematikus, mint ahogy az, az ugyanezekben az években keze alá került más emlékeknél tapasztalható.

Az archív rajzokat és fényképeket a KÖH Őrzi, 6. kép: KÖH Tervtár, ltsz.: 13197, 7.: 13198, 8: K 878, 9: K 884, 10: K 879r, 11: K 879v, 12: K 885, 13: K 886, 14: KÖH Fotótár, neg. ltsz.: N 128.246, 15: N 128.255, 16: N 128.257, 17: N 128.259, 18: N 128.136, 19: K 890, 20: K 874, 21: K 873, 22: K 868, 23: 11792. 24–27. ábrák: Emődi Tamás–Orbán József felmérései, 2010.

JEGYZETEK

- ¹ BOGYAY 1944. 67–70.; VĂTĂȘIANU 1959. 33.; ENTZ 1968. 9.; ENTZ 1994. 28.; KISS-TÓTH G-I. 1996.; *Paradisum plantavit* 2001. 255. (Tóth Sándor); SZÓCS 2003. 155–180.; SZAKÁCS 2004b. 71–98.
- ² KÖH Tervtár, ltsz.: 13197., 13198.
- ³ KÖH Tervtár, ltsz.: K 902–905. (déli és nyugati homlokzat, alaprajz és keresztmetszet kelet felé). A rajzok mindegyike léptékkal ellátott, keltezett és szignált.
- ⁴ A felmérés keletkezésének körülményeire ld.: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1889/19., 40., 85., 112., 141.; 1890/138.; 1891/100., 128.; 1892/7.; 1895/153., 157.
- ⁵ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1895/186. Sztehlo Ottó által aláírt átvételi jegyzőkönyv. A 3085 forintról szóló költségvetés 1892. február 16-án kelt, amint az Schulek leveléből kiderül: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125.
- ⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 875–882., 884–887.
- ⁷ Mivel ma már egyetlen eredeti darabot sem ismerünk, különösen fontos, hogy Möller részletesen felmérte a déli toronyablakok kőoszlopait, melyeken apró különbség észlelhető: az ötödik emeletinek a vállköve 6 cm-el magasabb, mint az alatta levőnek, a többi elemük egyforma.
- ⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: K 876., 885., 886. – rajtuk a Möller által „régii talaj”, illetve „kiásott régi niveau”-ként jelzett szintekkel.
- ⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: K 877. (háttoldal).
- ¹⁰ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1895/204.; 1896/48., 114., 125.
- ¹¹ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/32., illetve: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125. A helyszíni szemlén részt vett Schulek János is.
- ¹² KÖH Tervtár, ltsz.: K 513–522. és egy leltározatlan rajz.
- ¹³ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 11247., 11250., 11253., 65710.
- ¹⁴ Erre a periódusra datálhatók a következő rajzok: KÖH Tervtár, ltsz.: 11759., 11760., 11763., 11779.

- ¹⁵ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/17.
- ¹⁶ Ekkor készülhettek a következő rajzok: KÖH Tervtár, ltsz.: 11784., 11785., 11805., K 511., 11758., 11763., 11805.
- ¹⁷ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/235. Schulek Frigyes 1896. december 30-i jelentése a MOB-nak, illetve KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/33. Építési napló, 1896. szeptember 3. – november 20.
- ¹⁸ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/33. (Építési napló, 1896.), illetve: 700/27. (1897. május 7-i jelentés), továbbá a Blacho–Schulek levelezés.
- ¹⁹ Nem maradt felmérés róla, de Schulek leírja, hogy a toronyok belsejében „végig felnyúló” önálló faszervezetek voltak, ezek felső részéhez erősítették a toronysisakokat, „oly célzattal, hogy ne a torony fala, hanem ezek tartsák a süvegeket”: KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1896/125.
- ²⁰ Semmiféle utalás nincs rá, és a felméréseken sem jelölik, mégis úgy tűnik a helyreállítás előtti fényképeken, hogy a toronyok mélyített falmezőinek alján volt valamiféle kőpárkány.
- ²¹ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/22. Blacho október 25-i levele Schulekhez.
- ²² OMM XX.: 125.
- ²³ KÖH Tervtár, ltsz.: K 891–900.
- ²⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 899.
- ²⁵ KÖH Fotótár, poz. ltsz.: 33570.
- ²⁶ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/19.
- ²⁷ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/27. 1897. május 6-i jelentés.
- ²⁸ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/29.
- ²⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: – korábbiak illetve javítatlanok: K 509. (K 873. korábbi, javítatlan változata), K 510. (K 874.), K 512., K 871., K 881., K 889. (K 890.), K 901., K 906., K 908. A végleges változatok: K 868., K 870. (11756–11757.), K 873., K 874., K 890.

- ³⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: 11766., K 508. (= K 889.), K 511., K 881., K 901.
- ³¹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11761., 11762.
- ³² KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1899/252.
- ³³ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/287., illetve: KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/1.
- ³⁴ Talán ekkori egy keltezetlen rajz: KÖH Tervtár, ltsz.: 11789.
- ³⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 11765., 11776., 11777., 11781., 11801. (ekkoraiak lehetnek a bádogg csillag, hold és kakas csúcsdíszek rajzai is: 11772., 11773., 11775.)
- ³⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 11790., 11791., 11798., K 506.
- ³⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: K 505., K 507. (ceruza, 1:100 léptékben).
- ³⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 11792. (1901. augusztus 20.), 11799. (1901. augusztus 27.).
- ³⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11802. (1901. szeptember 5.).
- ⁴⁰ KÖH Tervtár, ltsz.: K 504. (1901. október 16.), 11782.
- ⁴¹ KÖH Tervtár, ltsz.: K 907. (1901. október 25.).
- ⁴² KÖH Tervtár, ltsz.: 11788. (1901. október 31.).
- ⁴³ KÖH Tervtár, ltsz.: 11771. (1901. október 19.), 11787. (1901. október 27.).
- ⁴⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: 11783. (1901. október 30.), 11805. (1901. november 11.).
- ⁴⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: 11778. (1901. november 7.).
- ⁴⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: 11770., 11767., 11768., 11769. (1901. november 13.).
- ⁴⁷ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1901/481.
- ⁴⁸ Schulek 1901 novemberétől majdnem egy éven át betegszabadságát töltötte nikotinmérgezés miatt. SCHULEK 1991.
- ⁴⁹ KÖH Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1902/168.
- ⁵⁰ BAKÓ 1993. 29.
- ⁵¹ 2000 nyarán Emödi Tamás, 2010 őszén Kiss Lóránd falképre Restaurátor végzett kisebb mértékű falkutatást az elérhető magasságokban.
- ⁵² KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/19.
- ⁵³ A korszak helyreállításainak ideológiai és történeti háttéréről részletesebben: MAROSI 1983. 32–37.; SISA 2002. 170–187.
- ⁵⁴ A szentély és a mellékhajók közötti két árkád keleti válla jelenlegi formájában a restauráláskor vakolatból kialakított, negyedhenger tagból álló vállpárkányokról indul, de Möller rajzain látható, hogy ilyenek korábban is voltak, ha nem is kőből.
- ⁵⁵ Az épületbelsőben Kiss Lóránd végzett restaurátori kutatást 2010 őszén, néhány falszondát nyitva.
- ⁵⁶ KÖH Tervtár, ltsz.: K 884. – hátoldal: K 887.; BUNYITAY 1887. 10.
- ⁵⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: 11801. „A szentély lábatainak kömegrendelése”.
- ⁵⁸ Möller toronymetszet rajzán – KÖH Tervtár, ltsz.: K 883. – sem szerepel, csak a falazat keskeny padkájának ferde kialakítása.
- ⁵⁹ KÖH Tervtár, ltsz.: 11250., 11252. – illetve: BAKÓ 1993. No 4.
- ⁶⁰ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/29. Schulek 1897. május 6-i költségvetése két köbméter süttöi nyers kőről, illetve 700/37. (Építési napló, 1896.). Ezek a kőelemek ma is tökéletes állapotban vannak.
- ⁶¹ Az utóbbi egy évszázad alatti sorozatos kifagyások hatására ezek a kőelemek mállásnak indultak, jelenleg sürgős cserére szorulnak. Tudjuk, hogy beszállítottuk szinyérváraljai (Seini) volt (KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/37. Építési napló, 1896.), azonban a település környékén kizárólag faragásra alkalmatlan piroxénandezitet bányásznak. Ákoshoz legközelebb Zsibó (Jibou) vidékéről, vagy a Lápos-hegységéből szállíthattak mészkövet (Wanek Ferenc geológus szíves közlése), ezt támasztaná alá Schulek egy leltárszám nélküli vázlatára írt feljegyzés: „Benedekfalvai kő?”
- ⁶² KÖH Tervtár, ltsz.: K 907.
- ⁶³ Idézi: RÓMER 1864. 158.
- ⁶⁴ KÖH Tervtár, ltsz.: K 878. – az alaprajzon a levetített falívek szerepelnek, átlós élek azonban nem, bár ilyeneket a mellékhajók keleti végeibe se rajzol; K 886 – hosszmetset.
- ⁶⁵ KÖH Tervtár, ltsz.: K 897., 898. Schulek több rajzán is csehsüvegként jelenik meg, de ezek mind a helyreállított boltozatot jelzik tévesen, a boltsüvegek élei nélkül.
- ⁶⁶ Látszólag támogatná ezt a feltételezést az, hogy a középső szakasz északkeleti sarkában, a szabadon álló pillér törzsén nem mutatja a lépcsős kiugrást, mint ahogy az Möller említett alaprajzán sem szerepel.
- ⁶⁷ KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, ltsz.: 700/35. (Építési napló).
- ⁶⁸ KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.
- ⁶⁹ Sajnos a hajó gádorfalainak keleti sarkait kívül mindkét oldalon átfalazták a restauráláskor az első ablakokig, ezért a feltételezett keleti tornyok nyugati falai bekötéseinek esetleges csorbázatait már nem lehet sem cáfolni, sem igazolni.

Szakács Béla Zolt

Ákos, református templom Művészettörténeti elemzés

A történeti Szatmár megye határán, az egykori Közép-Szolnok (majd Szilágy) megyében álló ákosi (Acás) templom (az 1896–1902-es restaurálás ellenére is) az Árpád-kori Magyarország egyik legépebben megőrződött monostortemploma (28. kép).

A templom építőanyaga jórészt téglá, de szerkezeti funkciókban követ is használtak: így a kapuk bélletei, a mellékszentélyek oltárfülkéinek kerete és a pillérek párkányai készültek faragott kőből (de ornamentális dísz nélkül). A templom háromhajós, kereszthajó nélküli, bazilikális rendszerű (19. kép). Főszentélye a homlokzat vonalából kiugró félköríves apszisból és az ehhez a térhez közvetlenül kapcsolódó rövid szentélynégyzetből áll,

melynek mélysége megegyezik a mellékszentélyekével. A szentélyt ma a restauráláskor készült boltozat fedi, mely negyedpálcából és lemezből álló párkányról indul. A restaurálás előtt a szentély tere síklefedésű volt (13. kép),¹ de Möller István megjegyzése szerint „egykoron boltozva volt” (8. kép),² véleményét a meglévő párkány és a még kivehető boltozatindítás indokolta (23. kép).³ Az apszist keletről egy nagyméretű körablak, északkeletről és délkeletről egy-egy félköríves záródású, rézsús ablak világítja meg (7. kép).⁴ A főapszis külső homlokzatát rézsús lábazat, kétoldalról lizéna, felülről ívsoros párkány kereteli.⁵ A főszentély lényegesen szélesebb a főhajónál, amelytől félköríves záródású diadalív választja el. A dia-

28. Ákos, a templom délkeletről

29. Ákos, a főszentély és a déli mellékszentély

dalív fölötti fal hármás ikerablaka a restauráláskor készült, ezt megelőzően a fal tömör lehetett, de a szentély felől volt egy beugrása (6., 13. és 23. kép).⁶

A mellékszentélyek négyzet alaprajzúak, kívül-belül egyenes záródásúak. Keleti falukba 65 cm mély, 138 cm széles, félköríves oltárfülke mélyed (29. kép), melyet kőszegéllyel láttak el (33. kép). Az északi fülke belső oldalán Kiss Lóránd festett vakolat töredékeit figyelte meg. A mellékszentélyek kívülről lépcsőzött diadalívvel kapcsolódnak a mellékhajókhoz. Mivel a mellékszentélyek külső fala egybeesik a mellékhajókéval, a főhajó pedig keskenyebb a főszentélynél, a mellékhajók szükségképpen szélesebbek a mellékszentélyeknél, és a tengelyük is eltérő. Annak érdekében, hogy ezt a tengelyeltolódást korrigálják, az oltárfülkéket a keleti falon aszimmetrikusan, a főszentély felé eltolva helyezték el (19. kép). A mellékszentélyeket eredetinek tűnő boltozat fedti.

A mellékszentélyek fölött egy-egy négyzet alaprajzú helyiség található (11. és 23. kép). Ezeket kisméretű (70 × 110 cm) ajtónyílásokon keresztül lehet megközelíteni a mellékhajók felől (29. kép). A feljárt eredeti módja nem világos, ma ez nem biztosított, csak az ajtók tanulmányozhatók a mellékhajók felől. A helyiségek szintén boltozottak, teljes belmagasságuk 277 cm. Csak a délit világítja meg egy félköríves záródású, rézsús ablak,⁷ az északi jelenleg nem kap természetes fényt. A főhajó légtérétől mindkét helyiséget vékony fal választja el, mely félköríves fülkét tölt ki. Már Möller 1889-es rajza is jelezte, hogy ezek a falak utólagosak (9. kép).⁸ Újabbban a déli helyiségben kutatóablakkal is igazolták, hogy a helyiség keleti fala a hozzá csatlakozó északi fallal nincs kötésben.⁹ Ezek szerint a helyiségek eredetileg 185 cm széles, félköríves nyílással néztek a főszentélyre. Ez a nyílás a szen-

télynégszög két oldalán található, hosszúkás fülkék falát törte át, amelyek a földszinten a mellékhajók felé is ívesen nyitottak voltak, és amelyekben keresztül a főapszis párkánya is áthalad; a fülkék félköríves lezárása erről a párkányról indul (29. kép).

A hosszúhajóit kelet-nyugat irányban pilaszterrel bővített hasáb alakú pillérek választják el egymástól. A pilléreket a templomban szokásos negyedpálcából és lemezből álló párkány zárja, melyet ma vastag vakolat és meszelés takar, de ezalatt megvan kőből ugyanez a forma (32. kép). A pilléreket összekötő ívek lépcsőzöttek, ezek belső rétegét veszik fel a pilaszterek.¹⁰ A pillérek távolsága nem egyenletes, a keleti és a nyugati szélesebb, a középsők keskenyebbek (19. kép),¹¹ ebből következően az őket összekötő félköríves árkádívek közül az előbbiek magasabb, az utóbbiak alacsonyabb záradékuak (21. kép).¹² Az árkádívek fölött a falsík kb. 10 cm-t beugrik. A gádorfalon hét ablak nyílik mindkét oldalon (13. és 20. kép).¹³ A két szélső ablak elég közel van a főhajó két végéhez, s bár az ablakközök viszonylag egyenletesek (kb. 230 cm),

30. Ákos, a nyugati karzat és az északi gádorfal nyugati bekötése

31. Ákos, déli kapu

a hét ablak tengelye természetesen nem igazodhat a négy árkádívhez harmonikusan. Függőleges irányú tagolást egyáltalán nem is alkalmaztak, így a vízszintes falvisszaugrás, mint az egyedüli tagolóelem, a kelet–nyugati irányt hangsúlyozza. A nagy belmagasságú (11,5 m) főhajó boltozatlan, és nincs is nyoma korábbi boltozásnak. A restaurálás óta gerendázatra fektetett síkmennyezete van, előtte kazettás mennyezettel rendelkezett. Szélessége (4,8 m) a főszentélynél (7,05 m) lényegesen keskenyebb, de a gádorfal bekötése a nyugati oldalon is szabálytalanságról árulkodik (30. kép). A nyugati torony pillérpárjának keleti falpillérei kb. 2,5 m magasságban megtörnek, és az oldalfalak felé széthúzódnak: vagyis ezen a ponton eredetileg a megvalósultnál keskenyebb főhajóval számoltak. A főhajó külső fala egyszerű, szakaszolatlan; lezárását olyan félköríves párkány zárja, mint az apszisfalat (28. kép).

A mellékhajók szélességükhöz (2,6 m) képest szintén magasak (kb. 8 m) és boltozatlanok; lefedésük ma nyitott fedélszékes. Keletről a mellékszentélyekbe, nyugatról a to-

ronyaljba futnak bele, mindkét tértől lépcsőzött árkádív választja el őket (29–30. kép). Az északi mellékhajónak csak egy ablaka van (ez a keletről számított második szakaszba esik), a délinek öt. Ezek ritmusa sem a pillérekkel, sem a főhajó ablakaival nem harmonizál, de a déli homlokzaton ezt a sorozatot folytatja a nyugati karzat és a keleti emeleti tér egy-egy ablaka (az utóbbi esetben a szokásosnál szűkebb ablakközzel). Mindkét mellékhajófalon kapu található. A déli a díszesebb, ma ez a főbejárat (31. kép); a déli mellékhajó nyugati szakaszába nyílik, de elhelyezése sem a pillérközhöz, sem a mellékhajó ablakainak közéhez nem igazodik. A kőből faragott, kétlépcsős szerkezetű, félköríves béléttű kapu külső szögletében megszakítás nélküli hengertag fut körbe. A timpanon helyén csekély visszaugrás található, díszítésnek nincs nyoma.¹⁴ A kapunak a restaurálást megelőzően faszervezetű előtere volt (7. kép).¹⁵ A ma befalazott északi kapu a keletről számított második szakaszba vezetett, de ennek sem a közepébe; még furcsább, hogy az egyetlen északi mellékhajóablak szinte érinti kőkeretét.¹⁶ A szintén kétlépcsős, béléttű kapu hengertag nélküli, de a belső falsarkot vajatolták. Sem fejezete, sem lábazata nincs. Az északi oldalon Möller István alaprajza egy befalazott kaput jelöl, amelyet sekrestyeajtónak nevez. Ez a keleti szakaszból nyílt, 93 cm széles volt (8. kép),¹⁷ és valójában egy olyan egyterű kápolnába vezetett, melynek négyzet alaprajzú hajójához félköríves szentély csatlakozott. Ez ma már nem látható, de Möller István Bogay Tamás által is közölt alaprajzán szerepel, és alapfalait Szöcs Péter Levente feltárta (2. kép).¹⁸ Az ajtónak ma már nincs nyoma, mert a mellékhajó északi falának a keleti részét a restaurálás során teljesen újraköpenyezték.

A templom nyugati részét toronypár zárja. A toronyok földszintje nyitott toronyaljjal készült, amelyeket így a mellékhajóktól és a karzataljtól csak hevederívek választanak el (22. kép). A toronyok belső, keleti sarka tehát szabadon álló pilléren nyugszik, mely összetett alaprajzú: minden irányban pilaszterekkel bővített, amelyek a hevederíveket veszik fel. Párkányuk negyedpálcából és lemezből áll, ezt a falpilléreken is alkalmazták. Az emeletre az északi mellékhajóban elhelyezett lépcső vezet fel (30. kép). Az első toronyemelet egységes teret alkot a nyugati karzattal. Mindhárom tér félköríves, lépcsőzött árkádívvel nyílik a hosszházra (18. kép). Mind a földszinti, mind az emeleti terek eredetileg is boltozottak voltak, a boltozatokat a restaurálás során megújították.¹⁹ A karzat déli oldalán alacsonyan elhelyezett, rézsűs ablak nyílik, ennél magasabban találjuk a nyugati karzat hasonló formájú ablakát. A karzat fölött a toronyoknak még négy emeletük áll. Az alsó kettőt három oldalról résablakok világítják meg,²⁰ a felső kettőt ikerablakok. Ez utóbbiak osztóoszlopait kőből faragták, és kockafejezzel rendelkeznek.

A restauráláskor készültek, de a felvételek szerint formájuk hiteles (7. kép).²¹ A tornyok három felső emeletét lizénákkal és ívsoros párkánnyal keretezett faltükrök tagolják, az alsó szintek tagolatlanok. A legfelső szint párkánya és a toronysisakok a restauráláskor készültek, ezek XVIII. századi hagymasisakokat váltottak fel (1., 7., 15. kép). Ugyanekkor építették újjá a tornyok legfelső, az északi 5. és a déli 4. és 5. emeleteit is. 1896 előtt a karzatköz a főhajónál alacsonyabban záródott, és tetőzete is elvált: ezáltal önállóbb épületegységet képezett. A restaurálás során oromzatát megemelték, és egy újonnan tervezett ikerablakkal látták el. A nyugati kapu, mely a restaurálás előtt is megvolt, Bogyay Tamás szerint a barokk korban keletkezett,²² ám ezt semmi nem bizonyítja. Előtere a restaurálás előtt a déli kapuéhoz hasonlított (7. kép),²³ ennek helyére Schulek Frigyes tervezte a mai neoromán előcsarnokot.

Ez az áttekintés meggyőzhet bennünket arról, hogy a ma ismert épület lényegében megfelel az eredeti állapotnak. Az épület tervei azonban valószínűleg már építés közben módosultak. Különös, hogy a főszentély és a mellékszentély aránya lényegesen eltér a főhajó-mellékhajók arányától, de a gádorfal nyugati bekötése is termódosításra vall. Ugyanakkor az a korábbi kutatás által felvetett elképzelés, hogy az eredeti terv keleti toronypárral számolt, nem nyert bizonyítást. Szócs Péter Levente ugyan feltárt különböző alapozásokat az északi mellékszentély hevederívei alatt, de ezek nem alkottak egységes, terszerűen lefektetett toronyalapozásokat. A falszóvet is annyira egységes, hogy menet közbeni hosszabb leállás valószínűtlen. A keleti elrendezés tehát vélhetően az eredeti terv szerint épült fel.

E terv azt a templomtípust képviseli, amely a háromhajós hosszházhoz három szentélyt kapcsol, de ez itt nem a legelterjedtebb, háromapszisos formában valósult meg. Ez az ún. bencés templomtípus Kelet-Magyarországon a XI. század végén Sárvármonostoron már megje-

lent, és a XIII. század elején Kaplonyban (Cápleni) is ezt használták.²⁴ A XII. század folyamán az Alföldön a legváltozatosabb formákban élt tovább (egyenes; kívül egyenes, belül félköríves vagy patkóíves szentélymegoldásokkal). Ákoson ennek látszólag a legegyszerűbb változata jött létre, mivel a félköríves főapszist két egyenes záródású mellékszentély kíséri. A mellékhajók egyenes záródása (félköríves főszentéllyel párosítva) az Ákoson is illetékes erdélyi püspökség központjában, Gyulafehérvárott (Alba Iulia) 1100 körül épült első székesegyházra is jellemző volt. Az Alföldön a XII. század folyamán Csoltmonostor is ezt követte.²⁵ Ákoson azonban a mellékszentélyek határozottan elkülönülnek a mellékhajóktól. Ez viszont inkább a szomszédos egri püspökség székesegyházára lehetett jellemző, ahol a mellékhajó keleti szakaszhatárát pilaszterek jelzik – ezek nyilván hevederíveket tartottak. Nem lehetetlen, hogy az észak–dél felé megnyújtott keleti pillérpár Somogyvárott is diadalívet hordozott, mely a szentélyzónát határolta le. Ákoson viszont a mellékszentély oltarának nem készült félköríves apszis, mint az előbbi esetekben, hanem a kívül egyenes falba süllyesztettek egy oltárfülkét – ez annál is szerényebb megoldás, mintha a falba egy félköríves apszisfülke mélyedne (pl. Esztergom, Harina [Herina], Bátmonostor, Kemece-monostor [Kemenche], Herpály).

Mindezen részleteknél fontosabb, hogy a mellékszentélyek fölött a főszentélyre nyitott helyiségeket alakították ki. Ez a megoldás legépebben Boldván maradt fent, ahol a keleti toronypár első emeletét alakították ki hasonlóan; ott azonban a mellékoltárok nem a toronyaljban, hanem ennek nyugati fala előtt kaptak helyet. Ákoson, ha minden igaz, nem volt soha keleti toronypár, de ez nem is szükséges velejárója az emeletes mellékszentélyeknek. Tóth Sándor meggyőzően cáfolta, hogy Harinán keleti tornyokat terveztek volna,²⁶ a mellékszentélyek boltozata fölött azonban önálló, keletről saját ablakkal megvilágított terek helyezkednek el, amelyek emlékeztetnek az

32. Ákos, a délkeleti pillér párkánya kutatás közben, 2010

33. Ákos, kőkeretelés az északi mellékszentély oltárfülkéjén, 2010

ákosi megoldásra. Jelenleg a kaplonyi főszentély két oldalán is csigalépcsővel megközelíthető emeleti oratóriumterek találhatóak, amelyeknek lehettek középkori előzményei.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy itt egy Kelet-Magyarországon jellemző szentélyelrendezést valósítottak meg. Ugyanígy helyi hagyománynak tekinthető a szélességéhez képest magas belső terű, boltozatlan hajók alkalmazása, amely Harinán és Boldván is hasonló térélményt nyújt.

Más a helyzet a nyugati térelrendezéssel. A nyitott toronyaljas nyugati toronypár Magyarországon a XII. század közepétől fogva mutatható ki, korai példáit Esztergomban és Nagycapornakon tudjuk megragadni, tehát a Dunántúlon. Ákos ezek szerint Kelet-Magyarországon (legalábbis a megmaradt emlékek közt) elsőként vette át ezt a típust, s ezzel eltért a Boldván alkalmazott keleti toronypáros megoldástól; de még Csoltmonostor harmadik temploma sem rendelkezett teljesen nyitott toronyaljjal (a mellékhajókkal egybenyitott tereket a karzataljtól falak választották el). Ákost követően viszont Harina már ezt a típust követte, és ilyen valósult meg Kisdisznódon (Cisnădioara), Kaplonyban, Ábrányban (Abram), Pankótán (Pâncota) és talán Bátmonostoron is.²⁸ A típus a Dunántúlon is tovább élt a XIII. század folyamán, többé vagy kevésbé összetett emeleti terekkel párosulva. Ákos egyszerű formáját, melyet egységes és a hajókra nyitott emeleti karzat jellemez, a XIII. századból ott Lébény (és

egyhajós kivitelben Mórighida) képviseli. Erdélyben ismét Harina kínálkozik párhuzamul, ahol a karzat megközelítése is hasonló.²⁹ Ákoson mindenképpen kiemelendő, hogy a karzat szakasza a külsőben is önálló téregységként jelent meg egészen a restaurálásig. Ez az épületrész tehát nemcsak az impozáns tornyok miatt volt fontos eleme a templomnak, még akkor is, ha ennek konkrét liturgikus használatát egyelőre nem tudjuk felidézni.³⁰

Az ákosi templom díszítése rendkívül visszafogott. A téglarchitektúra szokásos díszítőelemei közül csak az ívsoros párkány jelenik meg, és a főapszis és a tornyok felső emeletén a lizénákkal kísért faltükrök. Lépcsős béléltű kapui is egyszerű formákat mutatnak, fejezet és lábazat nélküliek, de a hengertag, illetve a vájatosítás a Szatmárban szokásos kapuformánál igényesebb. Párkánya a XII. században a romanika széles körben használt eszköze, ugyanúgy, ahogy a tornyoknál alkalmazott kockaoszlopfeje is hazánkban e korban jellemző. E részletek és a templom szerkezeti kialakítása miatt a szakirodalomban elterjedt XII. századi datálás elfogadható,³¹ de annak leginkább a végén képzelhető el.

A 28–31. és 34. képeket Mudrák Attila, a 32–33. képeket Kollár Tibor készítette.

34. Ákos, templombelső a szentély felé

JEGYZETEK

- ¹ Möller István hosszsmetszete, 1889. KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.
- ² Möller István megjegyzése az alaprajzon. KÖH Tervtár, ltsz.: K 878.
- ³ Ezek jól látszanak Möller hosszsmetszetén (K 886.) és Steinweisz Károly 1901-es restaurálási rajzán, KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.
- ⁴ A restaurálás előtt is ez volt a helyzet, ld.: Schulcz Ferenc rajzát, 1864. KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.
- ⁵ A mai párkány teljesen újonnan falazott, a restaurálás előtt készült fényképen ilyenek nincsenek nyoma. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 128.259. (17. kép)
- ⁶ Ld.: Möller (KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.) és Steinweisz hosszsmetszetét (KÖH Tervtár, ltsz.: 11792.); az utóbbi lapon a szentély keresztmetszete is rajta van kelet felé felvéve, amelyen látszik, hogy a beugrás szélessége azonos volt a diadalívvel. Hasonló beugrás figyelhető meg ma is a harinai templom diadalíve fölött a főhajó felől. Ákoson Schulcz 1864-es rajzán (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) a fal nyugati oldalán is feltűnik egy vonal nagyjából ebben a magasságban, mely a hajó teljes szélességében húzódik; ilyen beugrást itt a későbbi hosszsmetszetek nem jeleznek, tehát lehet, hogy másról van szó.
- ⁷ Ez a restaurálás előtt be volt falazva, ld. Möller emeleti alaprajza, KÖH Tervtár, ltsz.: K 884.; Blacho Vilmos emeleti alaprajza, 1896. KÖH Tervtár, ltsz.: K 890. – közölve: *Paradisum plantavit* 2001. 255., 52.. kép Ezért nem látható Schulcz 1864-es déli nézetén (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) és Gerecze restaurálás közbeni délnyugati fotóján (KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 145060. ld.: BAKÓ 1993. No 5), valamint Cserna Károly hasonló korú rajzán sem: OMM XX. 125.
- ⁸ Möller emeleti alaprajza, 1889. KÖH Tervtár, ltsz.: K 884.
- ⁹ Ez ma is megfigyelhető.
- ¹⁰ TÓTH S. 1998. 58.
- ¹¹ Keletről haladva: 403, 328, 309, 371 cm. Ld.: Blacho Vilmos kótázott alaprajza, KÖH Tervtár, ltsz.: K 890. Möller mérései kissé eltérőek: 405, 328, 305, 364 cm. KÖH Tervtár, ltsz.: K 878.
- ¹² Blacho Vilmos 1:100 készült hosszsmetszete, 1896. (KÖH Tervtár, ltsz.: K 873.) alapján, keletről haladva: 620, 585, 580, 600 cm. Möller méretezése szerint magasságuk: 586, 553, 538, 564 cm, de ő 60 cm feltöltést is jelez (KÖH Tervtár, ltsz.: K 886.).
- ¹³ Ezek közül az északi oldal keleti ablaka a restaurálás előtt be volt falazva, ld. Möller megjegyzését a hosszsmetszetén, KÖH Tervtár, ltsz.: K 886. Nem látszik ez az ablak a restaurálás előtti fotón sem, KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 128.257.
- ¹⁴ Felmérése: KÖH Tervtár, ltsz.: K 892.
- ¹⁵ Ld.: Schulcz rajza, KÖH Tervtár, ltsz.: 13198. Az előtér háromszögű lenyomata az archív fotókon is látszik, pl. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 145060. (BAKÓ 1993. No 5.).
- ¹⁶ Felmérését ld.: KÖH Tervtár, ltsz.: K 899.
- ¹⁷ KÖH Tervtár, ltsz.: K 878. Ld. még: KÖH Tervtár, ltsz.: K 876.
- ¹⁸ Möller István: KÖH Tervtár, ltsz.: K 876. – BOGYAY 1944. 70.; SZÓCS 2003. 155–180., és írását a jelen kötetben.
- ¹⁹ BOGYAY 1944. 68.
- ²⁰ Egymás felé itt nem nyílik ablak, mivel felér idáig a főhajó oromfala. A déli torony harmadik szintjén a keleti résablak a középtengelytől dél felé toódik (a gádorfal bekötése miatt azonban ez így szimmetrikus), míg az északi torony megfelelő ablaka a felette levővel azonos tengelyű.
- ²¹ A Schulcz 1864-es rajzán (KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.) látható forma megfelel a mainak. A restaurálás előtt az északi torony északi oldalán a 4. emeleten és a déli torony nyugati oldalának 5., keleti oldalának 4. és déli oldalának mindkét szintjén fejezetes oszlop áll. Téglaplillér helyettesítette ezeket az északi torony 5. emeletén és a 4. emelet nyugati és keleti oldalán, valamint a déli torony 4. emeletének nyugati és 5. emeletének keleti oldalán. A maradék három, egymás felé néző ablakról nem találtam használható felvételt. KÖH Fotótár, neg. ltsz.: 28.255–28.259. Schulek az eredeti oszlopokat meg kívánta őrizni, hogy beépítse őket az előcsarnokba. KÖH Tudományos Irattár, Schulek-hagyaték, 700/19., 2.
- ²² BOGYAY 1944. 70. Schulek úgy érzékelte, hogy a nyugati kaput utólag törték be a falszövetbe, KÖH Tudományos Irattár, 700/19., 5-6.
- ²³ Ld.: Schulcz Ferenc rajzát, KÖH Tervtár, ltsz.: 13198.
- ²⁴ Vö.: SZAKÁCS 2004a. 25–37. – ld. még: a kaplonyi templomról szóló írást a jelen kötetben!
- ²⁵ Tóth Sándor Ákoshoz legközelebb Csoltmonostort érezte, ld.: *Paradisum plantavit* 2001. 255.
- ²⁶ TÓTH S. 2000b. 121–154.
- ²⁷ Ld. e kötetben a Kaplonyról szóló leírást!
- ²⁸ SZAKÁCS 2007b. 7–36.
- ²⁹ SZAKÁCS 2004b. 71–98.
- ³⁰ Ehhez: TOMASZEWSKI 1974.; ENTZ 1980. 133–141.; TÓTH S. 1980. 22–26.
- ³¹ RÖMER 1864. 158.: XII. század vége – XIII. század eleje; GEREVICH 1938a. 30.: XIII. század első fele, BOGYAY 1944. 70.: XII. század dereka; MoMT 1975. 69.: XII. század vége (Dercsényi Dezső); ENTZ 1968. 9.; ENTZ 1994. 28.: XII. század közepe; VÁTÁSIANU 1959. 33.: XIII. század második negyede; *Paradisum plantavit* 2001. 255.: 1200 felé (Tóth Sándor).